

Analyzing the Impact of the Safavid Economic System on the Spatial Organization of Isfahan, with an Approach to the Relationship between Architecture and Urban Planning

Fatemeh Ghajari¹, Leila Zare², Alireza Anisi³

1. Researcher, Ph.D. in Architecture, West Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

2. Assistant Professor, Creative Economy Research Center, Islamic Azad University, West Tehran Branch, Tehran, Iran (Corresponding Author).

Email: zare.leila@wtiau.ac.ir

3. Associate Professor, Faculty Member of the Cultural Heritage and Tourism Research Institute, Tehran, Iran.

Article Info

 <https://doi.org/10.22034/Athar.1976>

Pp: 93 - 115

Article Type:

Research Article

Article History:

Received: 2025-04-05

Revised: 2025-05-07

Accepted: 2025-05-12

Use your device to scan
and read the article online

Athar Journal

Journal of the Research Institute of Historical Buildings and Fabrics, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism (RICHT), Tehran, Iran.

Owner & Publisher:

Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT), Tehran, Iran.

Journal Homepage: <https://athar.richt.ir/>

Abstract

The Safavid era stands as a pivotal period in Iranian history, ushering in fundamental transformations across the cultural, social, economic, and physical structures of Iranian cities. Among these, Isfahan, as the Safavid capital, served as a tangible manifestation of these changes, reflecting the prevailing political, social, and economic systems of its time. During this era, the city underwent significant spatial reorganization. However, the specific impact of the Safavid economic system on Isfahan's spatial structure has received comparatively less attention from researchers. This study aims to analyze and elucidate how the Safavid economic system influenced the spatial organization of Isfahan, examining the intricate connections between architecture and urban planning during this historical period. Employing a qualitative approach with a historical-analytical method, and relying on library and archival sources, this research selected Naqsh-e Jahan Square and its surrounding fabric as a case study to achieve more precise results. The findings indicate that the dominant economic patterns of the Safavid period directly influenced the formation of public spaces, the structure of bazaars, and the arrangement of urban neighborhoods. The expansion of trade networks and the development of communication and service infrastructures, spurred by Safavid economic policies, left a profound impact on Isfahan's spatial organization. The research ultimately concludes that a close and reciprocal relationship existed between the economic system and the spatial organization of Isfahan during the Safavid era. The strong interrelationship between architecture and urban planning was clearly evident in the city's spatial development, with the convergence of economic, social, and cultural dimensions playing a central role in shaping Isfahan's visual identity and spatial form.

Keywords: Economic System, Spatial Organization, Architecture and Urban Planning Relationship, Isfahan, Safavid Dynasty.

Citations: Ghajari, F., Zare, L. & Anisi, A., (2025). Analyzing the Impact of the Safavid Economic System on the Spatial Organization of Isfahan, with an Approach to the Relationship between Architecture and Urban Planning". *Athar*, 46, 108: 93-115. <https://doi.org/10.22034/Athar.1976>

Homepage of this Article: <https://athar.richt.ir/article-2-1976-en.html>

© The Author(s) Copyright © 2025 The Authors. Published by Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT).

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

Introduction

The development and transformation of urban spatial structures have always emerged from the intricate interplay of various elements, including political, social, cultural, and economic factors. Within the long and rich history of Iranian urbanism, the Safavid era stands as the most protracted period of Islamic rule in Iran. During this time, an economic system fundamentally anchored in international trade, artisanal industries, and agriculture played a decisive role in shaping the spatial organization of cities. Among these, Isfahan, as the Safavid capital, provides a striking exemplar of this reciprocal influence on both its architecture and urban planning (Shourmij, 2025:110). Isfahan's spatial structure during this period was profoundly shaped by the economic policies of Shah Abbas I and the consequential shifts arising from the concentration of capital and resources within the city. This organization was meticulously designed to meet the economic, political, and religious demands of the era, leading to the formation of urban spaces within a coherent and purposeful network. This network comprised interconnected bazaars, caravanserais, public squares, distinct neighborhoods, and significant religious and governmental complexes. This spatial configuration was a direct manifestation of an authoritarian and centralized economic model, brought to fruition through the specific fiscal, commercial, and security policies characteristic of the Safavid period (Hanayi et al., 2021:22). While numerous scholarly works in the history of Iranian urban planning and Safavid architecture have explored various physical and spatial dimensions of Isfahan, there has been comparatively less analytical-historical investigation, within a robust theoretical framework, into how the Safavid economic system and the economic policies of Shah Abbas I specifically impacted the city's spatial organization and its relationship with the broader architectural and urban planning structures. The significance of this research lies in its potential to illuminate the intricate reciprocal interaction between economics and space within a historical context like the Safavid era. This understanding can not only contribute to re-identifying the spatial identity of Iran's historical cities but also offer a valuable paradigm for contemporary urban design processes, particularly in harnessing indigenous and historical capacities.

Research Objectives and Hypothesis, The overarching objective of this research is to elucidate the manner in which the Safavid economic system influenced the spatial organization of the city of Isfahan and to analyze its intrinsic connections with the architectural and urban planning structures of the Safavid period. The primary research question guiding this study is: How did the spatial organization of Isfahan correlate with the economic policies of Shah Abbas I's era. The research hypothesis posits that the Safavid economic system, fundamentally driven by international trade, artisanal industries, and agriculture, led to the formation of a coherent and purposeful spatial organization in Isfahan. This was achieved through the concentration of capital and resources within the city and the implementation of Shah Abbas I's economic policies, all of which were intimately linked with the prevailing architectural and urban planning patterns of the Safavid period.

Discussion and Analysis

During the Safavid period, driven by population growth, the city of Isfahan expanded significantly from its traditional core, the Old Square (Meydan-e Kohneh), southward towards the Naqsh-e Jahan

Square and the southern gardens. The primary axis of urban progression ran from north to south, crossing the Zayandeh Roud river and extending to the Hezar Jarib garden in the city's southwest. This vital artery served as the city's backbone and the main route for the spice trade and other goods. Along this axis, man-made and natural elements were strategically positioned, with residential areas and governmental buildings gradually emerging around it. The physical form of the city during this time relied on a central nucleus at the Old Square and a linear axis extending southward. With Isfahan's establishment as the capital in (1596-97 CE), major transformations in the city's spatial structure began. The city's structure in this period featured two main cores and two primary axes: the initial core at the Old Square and the new core at Naqsh-e Jahan Square. Naqsh-e Jahan Square gradually superseded the Old Square as the city's governmental and commercial heart. New architectural and functional elements progressively developed around this new central space. The novel spatial composition was designed as a rectangular square, measuring 505 meters by 160 meters, featuring uniform two-story facades. Diverse governmental, religious, cultural, and commercial functions were strategically located around the square. Among the most significant surrounding structures were the Shah Mosque, Sheikh Lotfollah Mosque, Ali Qapu Palace, Qaysariyyeh Portal, and numerous bazaars, including the Qaysariyyeh Bazaar. The development of Naqsh-e Jahan Square unfolded in three distinct phases: Phase One (1590 CE), The square was initially established for recreational purposes, hosting military displays and state ceremonies. Phase Two (from 1602 CE): The square evolved into a commercial hub, strategically designed to counterbalance the influence of the old bazaar. Phase Three (from 1611 CE), The square became dedicated primarily to state ceremonies, festivities, and royal rituals. From an economic perspective, the Timurid period witnessed a flourishing of trade, facilitated by the construction of qanats (underground aqueducts), the collection of direct taxes, and the reduction of road tolls and goods tariffs. Distinct features of this era included Timur's invasions and plundering of adjacent territories, along with urban expansion towards the south, adjacent to fortresses and city gates. In contrast, during the Safavid era, economic policies focused on securing trade routes and establishing caravanserais, bolstering commerce, and revitalizing maritime routes following Magellan's circumnavigation of the Cape of Good Hope in Southern Africa. Export commodities like silk, carpets, spices, pearls, and turquoise, alongside imported English textiles, tin, and almonds, played crucial roles in economic exchanges. This period also saw the relocation of the capital from Qazvin to Isfahan and the creation of new neighborhoods, such as New Julfa in the southwest and Chahar Bagh along the city's main axis. The construction of Chahar Bagh Avenue as a vital connective artery between the Zayandeh Roud and Chahar Bagh-e Abbasi, the erection of bridges, and the relocation of Armenian and other diverse populations to stimulate the silk trade were all integral to Safavid economic and urban policies. Furthermore, this era was marked by a significant accumulation of production and value-added goods, the strengthening of guilds, the regulation of specific taxes like "khums" and land taxes "tiyuldari", and a notable expansion of religious and educational endowments "waqf".

Conclusion

Isfahan, as the capital of the Safavid Empire during its zenith (1501-1721 CE), stands as an

outstanding example of the profound integration of economic systems, urban planning, and cohesive architecture in the history of both Iranian and Islamic urban development. In this pivotal era, the city's economic structure was firmly anchored by three core components: advanced agriculture, sophisticated artisanal crafts, and dynamic international trade. The strategic utilization of the Zayandeh Roud river's complex irrigation network and its secondary channels, known as "Madiha," combined with a remarkably efficient and contemporary water management system, enabled large-scale agricultural production. This intricate water network was not just an economic engine but also an intrinsic part of the city's spatial layout, playing a significant role in the organization of its various neighborhoods. In the commercial sphere, covered bazaars and their surrounding caravanserais, meticulously designed with orderly, axis-based layouts, functioned as vital centers for commodity exchange and social interaction. These structures were crucial in connecting Isfahan to major trade routes, facilitating the export of high-value goods like silk, carpets, and metalwork to markets in Europe and India. Among these, the Qaysariyyeh Bazaar, with its orthogonal and highly organized structure, particularly exemplified the city's economic centrality and its deep connection to both the livelihoods and social fabric of its inhabitants. From an urban planning perspective, Safavid Isfahan was conceived following the model of the ideal Islamic city, with a strong emphasis on symmetry, spatial hierarchy, and visual unity. Naqsh-e Jahan Square, serving as the city's vibrant heart, masterfully accommodated four key functions: political (Ali Qapu Palace), religious (Sheikh Lotfollah Mosque), economic (the Grand Bazaar), and social (the public plaza itself). Furthermore, the Chahar Bagh-Si-o-seh Pol axis, besides linking the royal gardens, played a critical role in water distribution through its network of underground channels, underscoring the multifunctional genius of Safavid urban design. Regarding water management, engineering marvels like the Si-o-seh Pol and Khaju Bridges, equipped with adjustable sluice gates, effectively acted as regulatory dams, aiding in the seasonal distribution of water across the city's intricate network. Ultimately, Safavid architecture in Isfahan was a vivid manifestation of the ruling power, and alongside the city's economic structure and spatial organization, it forged a seamless and integrated system. The profound and explicit connection between architecture and urban planning is distinctly evident across every spatial component of the city, cementing Isfahan's legacy as a paramount example of holistic urban development.

Acknowledgments

We extend our special gratitude and appreciation to the esteemed reviewers whose invaluable guidance and insightful comments significantly enriched this research and played a crucial role in the development of this paper. Our thanks also extend to the anonymous reviewers of the journal.

Author Contributions

The authors declare equal contributions to this research.

Conflict of Interest

This research paper is an independent study conducted without any institutional financial support. The authors currently declare no conflict of interest.

واکاوی تأثیرات نظام اقتصادی صفوی بر سازمان دهی فضایی شهر اصفهان با رویکرد ارتباط معماری و شهرسازی

فاطمه قجری^I ID، لیلا زارع^{II} ID، علیرضا انیسی^{III} ID

I. پژوهشگر دکترای معماری، واحد تهران غرب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
II. استادیار مرکز تحقیقات اقتصاد خلاق، واحد تهران غرب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول).
III. دانشیار پژوهشکده ابنیه و بافت‌های تاریخی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.
Email: zare.leila@wtiau.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

<https://doi.org/10.22034/Athar.1976>

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۹۳-۱۱۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۱۷

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۲/۱۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۲۳

دوره صفوی به عنوان یکی از ادوار مهم و برجسته در تاریخ ایران، تحولات بنیادینی را در ساختارهای فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و کالبدی شهرهای ایران رقم زد. در این میان، شهر اصفهان که در جایگاه پایتخت صفویان قرار داشت، تجلی‌گاه عینی این تحولات و بازتاب‌دهنده نظام سیاسی، اجتماعی و اقتصادی حاکم در آن عصر به شمار می‌آید. این شهر در دوران مذکور، تغییرات شگرفی را در سامان دهی فضایی خود تجربه نمود؛ با این وجود، بررسی نحوه تأثیرگذاری نظام اقتصادی صفوی بر ساختار فضایی اصفهان در مقایسه با دیگر ابعاد، کمتر مورد توجه محققان قرار گرفته است. پژوهش حاضر قصد دارد، به تحلیل و تبیین نحوه تأثیرگذاری نظام اقتصادی صفوی بر سازمان فضایی شهر اصفهان از رهگذر بررسی پیوندهای میان معماری و شهرسازی در این دوره تاریخی بپردازد. این تحقیق با رویکرد کیفی و روش تاریخی-تحلیلی و با اتکا به منابع کتابخانه‌ای و اسنادی انجام شده است. به منظور دستیابی به نتایج دقیق‌تر، میدان نقش جهان و بافت پیرامونی آن به عنوان مطالعه موردی برگزیده شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که الگوهای اقتصادی حاکم در این دوره به صورت مستقیم بر شکل‌گیری فضاهای عمومی، ساختار بازارها و نحوه استقرار محلات شهری اثرگذار بوده است. گسترش شبکه‌های تجاری و توسعه زیرساخت‌های ارتباطی و خدماتی در سایه سیاست‌های اقتصادی صفوی، تأثیرات عمیقی بر سازمان فضایی شهر اصفهان به جا گذاشت. نتیجه نهایی تحقیق حاکی از آن است که میان نظام اقتصادی و سازمان فضایی شهر اصفهان در دوره صفویه، ارتباطی تنگاتنگ و متقابل برقرار بوده است. هم‌پیوندی میان معماری و شهرسازی در فرآیند فضا سازی های شهری کاملاً مشهود بوده و همگرایی ابعاد اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در شکل دهی به هویت بصری و فرم فضایی شهر اصفهان، نقشی محوری ایفا کرده است.

کلیدواژگان: نظام اقتصادی، سازمان دهی فضایی، ارتباط معماری و شهرسازی، اصفهان، صفویه.

فصلنامه علمی اثر

نشریه پژوهشکده ابنیه و بافت‌های تاریخی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

ناشر:

پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

ارجاع به مقاله: قجری، فاطمه، زارع، لیلا، و انیسی، علیرضا، (۱۴۰۴). «واکاوی تأثیرات نظام اقتصادی صفوی بر سازمان دهی فضایی شهر اصفهان با رویکرد ارتباط معماری و شهرسازی». اثر، ۴۶ (۱۰۸): ۹۳-۱۱۵. <https://doi.org/10.22034/Athar.1976>.
صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <https://athar.richt.ir/article-2-1976-fa.html>

مقدمه

تکوین و تحول ساختار فضایی شهرها همواره در تعامل با عوامل مختلفی همچون مؤلفه‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی شکل گرفته است. در میان ادوار تاریخ شهرسازی ایران، دوره صفویه به عنوان طولانی‌ترین دوره حکومتی در تاریخ ایران در دوران اسلامی به شمار می‌آید که در آن، نظام اقتصادی مبتنی بر تجارت بین‌المللی، هنرهای صناعی و کشاورزی، نقشی تعیین‌کننده در شکل‌دهی به سازمان فضایی شهرها ایفا نمود. در این میان، شهر اصفهان به عنوان پایتخت صفویان، نمونه بارزی از این تأثیر متقابل را در عرصه معماری و شهرسازی عرضه داشته است (شورمیچ، ۱۴۰۴: ۱۱۰). ساختار فضایی اصفهان در این دوره، تحت تأثیر سیاست‌های اقتصادی «شاه عباس اول» و تحولات ناشی از تمرکز سرمایه و منابع در این شهر، به گونه‌ای سازمان یافت که برپایه نیازهای اقتصادی، سیاسی و مذهبی دوره، شکل‌گیری فضاهای شهری در قالب شبکه‌ای منسجم و هدفمند از بازارها، کاروان‌سراها، میدان‌ها، محله‌ها و مجموعه‌های مذهبی و حکومتی را رقم زد. این ساختار فضایی متأثر از الگوی اقتدارگرا و تمرکزگرایی اقتصادی بود که به واسطه سیاست‌های مالی، تجاری و امنیتی خاص دوره صفوی، تحقق یافت (حنایی و همکاران، ۱۴۰۰: ۲۲). مطالعات متعددی در حوزه تاریخ شهرسازی ایران و معماری دوره صفوی به بررسی ابعاد مختلف کالبدی و فضایی شهر اصفهان پرداخته‌اند؛ با این حال، نحوه اثرگذاری نظام اقتصادی صفویه و سیاست‌های اقتصادی دوره شاه‌عباس اول بر سازمان‌دهی فضایی شهر اصفهان و ارتباط آن با ساختار معماری و شهرسازی، کمتر به صورت تحلیلی-تاریخی و در قالب یک چارچوب نظری منسجم مورد واکاوی قرار گرفته است. اهمیت این پژوهش از آن جهت است که شناخت نحوه تعامل متقابل میان اقتصاد و فضا در بستری تاریخی مانند صفویه، می‌تواند ضمن بازشناسی هویت فضایی شهرهای تاریخی ایران، الگویی مفید برای فرآیندهای طراحی شهری معاصر در زمینه بهره‌برداری از ظرفیت‌های بومی و تاریخی فراهم آورد. هدف کلی پژوهش، تبیین نحوه اثرگذاری نظام اقتصادی صفویه بر سازمان فضایی شهر اصفهان و تحلیل پیوندهای آن با ساختار معماری و شهرسازی دوره صفوی و اهداف جزئی آن، بررسی شاخص‌ها و مؤلفه‌های مؤثر بر نظام اقتصادی صفویه، شناسایی سازوکارهای ارتباط نظام اقتصادی با الگوهای معماری و شهرسازی در شهر اصفهان است.

پرسش‌ها و فرضیات پژوهش: پرسش‌های اصلی پژوهش عبارتند از: مهم‌ترین شاخص‌ها و مؤلفه‌های مؤثر در نظام اقتصادی صفویه کدام‌اند؟ نظام اقتصادی صفویه چگونه موجب شکل‌گیری ساختار فضایی ویژه در شهر اصفهان شد؟ ارتباط میان سازمان فضایی شهر اصفهان با سیاست‌های اقتصادی عصر شاه‌عباس اول به چه صورت بوده است؟ الگوهای معماری و شهرسازی در دوره صفویه چگونه تحت تأثیر سازوکارهای اقتصادی شکل گرفته‌اند؟ فرضیه پژوهش، نظام اقتصادی صفویه مبتنی بر تجارت بین‌المللی، هنرهای صناعی و کشاورزی، از طریق تمرکز سرمایه و منابع در اصفهان و سیاست‌های اقتصادی شاه‌عباس اول، موجب شکل‌گیری سازمان فضایی منسجم و هدفمند در شهر اصفهان شده که در ارتباط تنگاتنگ با الگوهای معماری و شهرسازی دوره صفوی بوده است.

روش پژوهش: این پژوهش، از نظر رویکرد کیفی و از نظر روش، تاریخی-تحلیلی می‌باشد و مبتنی بر متون تاریخی و تخصصی، اسناد مکتوب و ساختارهای فضایی و الگوهای کالبدی در دوره صفویه است و داده‌ها به صورت کتابخانه‌ای، گردآوری شده است؛ در بخش نخست، ویژگی‌ها و شاخص‌های نظام اقتصادی صفویه و ساختار فضایی شهر اصفهان در دوره مذکور به صورت توصیفی و در بخش دوم، نحوه تعامل و ارتباط میان نظام اقتصادی و سازمان فضایی و معماری-شهرسازی شهر اصفهان تحلیل گردیده است. این پژوهش از نظر نتایج، کاربردی است و یافته‌های آن می‌تواند در تدوین راهبردهای طراحی شهری ایران مورد استفاده قرار گیرد.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های متعددی در زمینه نظام اقتصادی و سازمان‌دهی فضایی اصفهان در دوره صفویه به صورت جداگانه و بدون در نظر گرفتن تأثیر این دو مؤلفه بر یکدیگر انجام شده است که اغلب به روز نمی‌باشند. «خالقیان» و همکاران در مقاله «قوانین و مقررات تأثیرگذار بر ماندگاری معماری و شهرسازی دوران صفوی» نشان می‌دهند

که عوامل مؤثر بر ماندگاری معماری و شهرسازی در دوره صفوی تابع عوامل متعددی بوده است؛ این عوامل در چهار دسته کلی دسته‌بندی شده‌اند: ۱. عوامل فرهنگی و اجتماعی، ۲. عوامل اقتصادی، ۳. عوامل نظامی و امنیتی، ۴. عوامل معماری و شهرسازی. قوانین و مقررات این دوره که حاصل این عوامل هستند، سبب ماندگاری معماری و شهرسازی این دوره در طول قرن‌ها می‌شوند (خالقیان و همکاران، ۱۴۰۲: ۱۵۰). «احسانی» و همکاران در مقاله «تغییرات نهادی در نظام اقتصادی ایران در دوره شاه‌عباس اول صفوی و تأثیر آن بر فعالیت‌های تجاری (با تکیه بر آرای داگلاس نورث)» بیان می‌کنند که شاه‌عباس با ایجاد امنیت و مرکزیت سیاسی، باعث رونق تجارت و شکوفایی کوتاه‌مدت شد. اما به دلیل موانع نهادی که شامل، انحصارات گسترده دولتی (به‌ویژه ابریشم)، سیاست خاصه‌سازی، عدم تعریف کارای حقوق مالکیت و محدودیت‌های غیررسمی (ایدئولوژی مذهبی، ایستایی فناوری)، این تحولات به رشد پایدار بلندمدت اقتصادی منجر نشد. دخالت وسیع دولت در اقتصاد، مانع رشد بخش خصوصی و تجار مستقل شد. حکومت صفوی نمونه‌ای از «دولت استثماری» تلقی شده است (احسانی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۶۰). «قلی‌پور» و همکاران در مقاله «بازنمود اصول مکتب اصفهان در معماری و شهرسازی دوران صفویه در اصفهان» بیان می‌کنند که اصول مکتب اصفهان در معماری و شهرسازی دوره صفوی در اصفهان بازنمود یافته‌اند. این مکتب که حاصل فعالیت‌های فلسفی، فقهی و هنری قرن هفدهم و اوایل هجدهم میلادی، به‌خصوص در اصفهان بوده و ریشه در حکمت ایرانی، تشیع اشراقی و عرفان دارد، تأثیر عمیقی بر باغ‌سازی، معماری و شهرسازی ایران گذاشته است (قلی‌پور و همکاران، ۱۴۰۰: ۵۰).

«ظفریان» و همکاران در مقاله «عوامل مؤثر بر توسعه اقتصاد شهری اصفهان در دوره صفویه» نشان می‌دهد که عواملی نظیر تراکم جمعیت، توسعه زیرساخت‌های حمل‌ونقل مناسب و عناصر شهرسازی مناسب، تأثیر بسزایی در توسعه اقتصاد شهری اصفهان در دوره صفوی داشته‌اند. این عوامل توسط شاه‌عباس و همکارانش به‌صورت هوشمندانه ترکیب شدند (ظفریان و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۸۲). «هاشم‌زاده» و همکاران در مقاله «تحلیلی بر مهاجرت و اسکان خانوار ارامنه در حومه اصفهان دوره صفوی، نمونه پژوهشی منطقه لنجان» نتایج تحقیق شامل بررسی تاریخچه مهاجرت ارامنه به منطقه لنجان در دوره صفویه می‌باشد. دلایل اصلی که عمدتاً فشارهای مذهبی و اقتصادی بوده است، چگونگی سکونت و استقرار آن‌ها و نقش آن‌ها در اقتصاد منطقه و دولت صفوی از طریق فعالیت‌هایی مانند کشاورزی، به‌ویژه برنج‌کاری، هنرهای صناعی و بازرگانی و همچنین سازمان‌دهی اجتماعی و نحوه زندگی آن‌ها می‌باشد. حضور ارامنه تأثیر قابل توجهی بر توسعه اقتصادی و اجتماعی منطقه لنجان داشته است (هاشم‌زاده و همکاران، ۱۳۹۹: ۳۰۵). «علی‌مرادی» و همکاران در مقاله «تحلیل آموزه‌های شهرسازی در شکل‌گیری کالبد شهر (مطالعه موردی: دوره صفویه، شهر اصفهان)» تأثیر جهان‌بینی اسلامی (با مفاهیمی مانند: عبور از واقعیت به مجاز، استفاده از طبیعت برای ایجاد حس مکان، وحدت در کثرت، پیوستگی فضایی) در شکل‌گیری کالبد شهر دوره صفویه تبلور یافته است. در نظام شهرسازی صفویه، تداوم و پیوستگی تاریخی بر مبنای ارتقای ساختار فضایی شهرهای دوره‌های پیشین (مانند: ارتقای الگوی باغ ایرانی به چهارباغ یا ارتقای جایگاه مراسم آئینی) دیده می‌شود. نظام شهرسازی صفویه بر مبنای کمال‌گرایی و دستیابی به شهر آرمانی (مانند باغ‌شهر اصفهان) شکل گرفته است که متأثر از اندیشه شیعی-ایرانی و فلسفه اشراق بوده و بر پایه الگوی باغ ایرانی و نظم مادی و کیهانی استوار است (علی‌مرادی و همکاران، ۱۳۹۸: ۵۰). ظفریان و همکاران در مقاله «تأثیر تجارت بر «اقتصاد شهری» اصفهان در عصر شاه‌عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ ق)» نشان می‌دهد که سیاست‌ها و اقدامات تجاری شاه‌عباس در شکوفایی اقتصاد شهری اصفهان نقش عمده‌ای داشته است. این اقدامات باعث رونق تجارت و توسعه نظام اقتصاد شهری اصفهان شد. این مطالعه با تمرکز بر سه جنبه اصلی از سیاست‌های تجاری شاه‌عباس انجام شده است، تأمین امنیت، به خدمت گرفتن و حمایت از تجار ارمنی و گسترش عناصر شهری است (ظفریان و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۳۰).

«لطیفی» و همکاران در مقاله «بررسی تطبیقی عناصر سازمان فضایی شهر ایرانی در دوره صفویه و قاجاریه» از ۳۸ عنصر سازمان فضایی شهر ایرانی، ۲۶ عنصر در هر دو دوره صفویه و قاجاریه وجود داشته و دارای اهمیت بوده‌اند. عناصر مهم مشترک در هر دو دوره شامل: باغ، عناصر طبیعی (رودخانه)، گرمابه، آب‌انبار، بازار، میدان،

محلّه، مراکز مذهبی، مدرسه، خیابان، ارگ، کاخ، دروازه، ساختمان‌های اداری، برج و بارو و خندق، مهمان‌سرا و کاروان‌سرا است. عناصر دیگری مانند: آرامگاه، دارالحکومه، کتابخانه، سفارتخانه، گمرک، دارالفنون، تیمچه، زیارتگاه در شکل‌گیری سازمان فضایی شهر در این دو دوره اهمیت کمتری داشته‌اند (لطیفی و همکاران، ۱۳۹۶: ۷۵). «یوسف‌نیا» در مقاله «بررسی عوامل بالندگی اقتصادی ایران در عصر شاه‌عباس اول صفوی» بیان می‌کند که شاه‌عباس اول با اقداماتی نظیر: ایجاد ثبات سیاسی و امنیت داخلی، تمرکز قدرت، توسعه راهداری و کاروان‌سراها، و توجه ویژه به تجارت خارجی (به‌خصوص ابریشم) و استفاده از نیروی کارآمد ارامنه، توانست به شکوفایی اقتصادی و اقتدار سیاسی در عصر خود دست یابد. او پس از غلبه بر دشمنان و بازپس‌گیری مناطق کلیدی، برنامه‌هایی را برای توسعه اقتصادی ایران اجرا کرد که به رشد تجارت و اقتصاد منجر شد. امنیت راه‌ها در عصر شاه‌عباس اول با سخت‌گیری برقرار شد، اما ممکن است در دوره‌های بعد با ضعف دولت کاهش یافته باشد. احداث کاروان‌سراها و ایجاد نظم در راه‌ها به افزایش تردد تجار و سیاحان و همچنین افزایش درآمد دولت منجر شد. انحصار درباری تجارت ابریشم توسط شاه‌عباس اول، سرمایه‌دولتی را افزایش داد؛ اما ممکن است روحیه تجارت پیشگی بازرگانان ایرانی را تضعیف کرده باشد. کوچاندن ارامنه جلفا علاوه بر هدف نظامی، اهداف اقتصادی مهمی نیز داشت و نیروی ارامنه به دلیل آشنایی با فن تجارت و روابط بین‌المللی، نقش مهمی در رشد بازرگانی و ورود ثروت به کشور ایفا کردند (یوسف‌نیا، ۱۳۹۳: ۱۶۲). با توجه به این‌که اکثر پژوهش‌های پیشین، به مقوله نظام اقتصادی یا سازمان‌دهی فضایی پرداخته‌اند، کمتر به ارتباط متقابل و تعامل میان این دو مؤلفه بنیادین پرداخته‌اند و تأثیر این دو عامل بر یک‌دیگر جنبه نوآوری پژوهش پیش‌رو می‌باشد؛ این پژوهش درصدد است با ارائه تحلیلی یکپارچه و تطبیقی، شکاف موجود در ادبیات موضوع را پوشش دهد و به پرسش‌های پژوهش پاسخ داده شود.

مبانی نظری

در این بخش، مبانی نظری مرتبط با هر یک از سه متغیر موضوع پژوهش، نظام اقتصادی، سازمان‌دهی فضای شهری و ارتباط معماری و شهرسازی با نظام اقتصادی این دوره، در قالب چارچوبی مفهومی تبیین می‌گردد.

نظام اقتصادی صفوی

نظام اقتصادی صفوی (۱۱۳۳-۹۰۶ ق) مبتنی بر سه رکن اصلی، تجارت بین‌المللی (به‌ویژه ابریشم)، کشاورزی پیشرفته (با سیستم قنات‌های پیچیده)، و هنرهای صناعی (فرش، فلزکاری، و کاشی‌کاری) استوار بود (Emami, 2016). این سه رکن نه تنها ثروت را متمرکز می‌کرد، بلکه به عنوان محرک اصلی برنامه‌ریزی شهری عمل می‌نمود؛ برای مثال، موقعیت اصفهان به عنوان پایتخت شاه‌عباس اول، به عنوان «گره ارتباطی» در شبکه تجاری آسیا، مستلزم طراحی فضاهایی مانند کاروان‌سراها و بازارهای سرپوشیده بود که نیازهای اقتصادی و امنیتی را پاسخ می‌دادند (Falahat & Shirazi, 2014). تحقیقات نشان می‌دهد، که ساختار اقتصادی بر شکل‌گیری فضای شهری تأثیرگذار بوده و اقتصادهای تخصصی (مانند شهرهای صنعتی) نسبت به اقتصادهای متنوع، کارایی کمتری در استفاده از زمین شهری دارند (Peng et al., 2017). این امر ناشی از تمرکز نامتوازن فعالیت‌های اقتصادی در مناطق خاص است که منجر به گسترش افقی شهرها و کاهش تراکم مؤثر می‌شود. در مقابل، شهرهای با اقتصاد متنوع (ترکیبی از صنعت، خدمات و فناوری) از الگوی چند مرکزی بهره می‌برند که هماهنگی بهتری بین کاربری‌های زمین و نیازهای اقتصادی ایجاد می‌کند (Lu et al., 2024). زیرساخت‌های اقتصادی نه تنها به عنوان ابزارهای توسعه، بلکه به عنوان عوامل شکل‌دهنده کالبد شهر عمل می‌کنند. رویکردهای نوین مانند برنامه‌ریزی مبتنی بر خدمات اکوسیستم^۱ در پایداری (Artmann et al., 2017) و طراحی سیستم‌های شهری هوشمند (Issa Zadeh & Garay-Rondero, 2023) بر نیاز به ادغام سه‌گانه «دسترسی فضایی»، «کارایی اقتصادی» و «انعطاف‌پذیری اکولوژیک» در مدیریت فضاهای تجاری تأکید دارند. طراحی فضاهای پایدار شهری بر اساس منابع مالی، محلی و موقوفات، ضمن ایجاد تعامل بین اقتصاد و معماری، پایداری شهری را تقویت می‌کند (Kılış et al., 2024).

جاده‌ها و مسیرهای ارتباطی اصلی، باعث افزایش تعامل بین مناطق مختلف و رشد فضاهای شهری در نقاط استراتژیک می‌شوند. جاده‌های اصلی با بهبود اتصال مناطق روستایی و شهری، دسترسی به بازارهای جدید را تسهیل می‌کنند (Qi et al., 2024).

بررسی جمعیت و شناخت تغییرات آن در دوره شاه‌عباس اهمیت داشته، زیرا بین جمعیت و نظام اقتصادی رابطه‌ای دوسویه برقرار است و تنش بین جمعیت و منابع، از مسائل اصلی علم اقتصاد است. گرچه اطلاعات دقیقی از میزان رشد جمعیت در دوره صفوی وجود ندارد، اما به‌رغم تلاش‌های شاه‌عباس، جمعیت ایران افزایش چشمگیری نداشت. «شاردن»، قلت جمعیت در ایران عصر صفوی را معلول زمینه‌های سیاسی، اجتماعی و طبیعی ایران زمین قلمداد می‌کند (شاردن، ۱۳۳۶: ۲۱/۴-۱۷). «مالتوس» در نخستین مقاله خود درباره جمعیت نوشت، جمعیت سریع‌تر از منابع موجود رشد می‌کند و افزایش جمعیت را، باعث کندی توسعه اقتصادی در بلندمدت قلمداد می‌کرد (نورث، ۱۳۷۹: ۲۵). در نتیجه، می‌توان تعمیم داد که قلت جمعیت در این دوره احتمالاً باعث رشد و توسعه اقتصادی شده است.

در تحلیل نظام اقتصادی صفویه و تأثیر آن بر سازمان فضایی شهرها، اندیشمندان و تاریخ‌نگاران اقتصادی متعددی به بررسی سازوکارهای مالی و سیاست‌های اقتصادی آن دوره پرداخته‌اند. «رودولف متی»^۲ در پژوهش‌های خود به انحصار تجارت ابریشم توسط دولت صفوی اشاره دارد و بیان می‌کند که این انحصار منجر به تضعیف بخش خصوصی و استقلال تجار داخلی شد. او تأکید دارد که سیاست‌های سخت‌گیرانه مالی و نظارت مستقیم حکومت صفوی بر تجارت خارجی و بازار داخلی، رشد پایدار اقتصادی را محدود و اقتصاد را وابسته به اراده سیاسی دربار ساخت (Matthee, 1999). «سیوری»^۳، نظام اقتصادی صفویه را نمونه‌ای از «سرمایه‌داری دولتی» می‌داند که در آن، حکومت مرکزی با انحصار تجارت و تمرکز سرمایه در پایتخت، از درآمدهای حاصل برای توسعه زیرساخت‌های شهری و گسترش فضاهای عمومی همچون میدان‌ها، بازارها و کاروان‌سراها بهره‌برداری می‌کرد؛ به اعتقاد او، این الگو سبب شد که توسعه کالبدی شهرها به شدت تابع اراده سیاسی و اقتصادی حکومت باشد (Savory, 1980). «جان فوران»^۴، در چارچوب تحلیل تاریخی اقتصادهای آسیایی، اقتصاد صفوی را نمونه‌ای از تجارت سلطنتی معرفی می‌کند. به اعتقاد وی، درآمد حاصل از تجارت انحصاری ابریشم و سایر کالاهای ارزشمند در نمایش قدرت سیاسی از طریق معماری باشکوه و توسعه شهری در اصفهان و دیگر شهرهای بزرگ مصرف می‌شد (Foran, 1993). «ویلم فلور»^۵، در مطالعات خود بر نظام مالیاتی صفوی تمرکز دارد. او نظام مالیاتی این دوره را متکی بر مالیات‌های مستقیم (خراج) و غیرمستقیم (تمغا و باج) می‌داند که بخش عمده‌ای از آن صرف احداث و نگهداری فضاهای عمومی، پل‌ها، میدان‌ها و مدارس می‌شد (Floor, 2000). «متی»، نظریه «سیوری»، درباره «انحصار کامل» دولت بر ابریشم را زیرسؤال می‌برند. اسناد بازرگانان هلندی و انگلیسی نشان می‌دهد که بخشی از تجارت ابریشم بنادر جنوبی (مثل بندرعباس) توسط شرکت‌های اروپایی و تجار محلی کنترل می‌شد و دولت صفوی بیشتر نقش تنظیم‌گر مالیاتی را ایفا می‌کرد (Zarinebaf-Shahr, 2001). بر مبنای دیدگاه این نظریه‌پردازان می‌توان نتیجه گرفت که نظام اقتصادی صفویه، متکی بر انحصار تجاری، کنترل مالی و تمرکز سرمایه در پایتخت بود و این ویژگی‌ها، به شکلی مستقیم و عمیق بر سازمان فضایی شهرها، طراحی میدان‌ها، بازارها، مسیرهای تجاری و معماری شهری اثرگذار بوده است.

از اتفاقات مهم اقتصادی در زمان صفوی می‌توان به ضرب سکه به نام «شاه اسماعیل یکم» در سال ۹۱۶ ق.، آغاز روابط تجاری ایران و انگلیس در سال ۹۶۷ ق.، شروع رونق صادرات و واردات در سال ۹۹۶ ق.، کاهش مالیات و ترویج پول عباسی در سال ۹۹۹ ق. و انتقال آرامنه جلفا به اصفهان برای تجارت در سال ۱۰۵۵ ق. اشاره داشت (پاکزاد، ۱۴۰۰: ۳۸۰-۳۷۸). براساس مطالعات انجام‌شده، شاخص‌ها و مؤلفه‌های تأثیرگذار بر نظام اقتصادی صفویه در جدول ۱ نمایش داده شده است.

سازمان‌دهی فضای شهری

سازمان‌دهی فضایی شهر اصفهان در دوره صفویه به‌عنوان الگویی بی‌نظیر از تلفیق سیاست‌های اقتصادی

جدول ۱: شاخص‌ها و مؤلفه‌های تأثیرگذار بر نظام اقتصادی صفویه

Table 1: Indicators and Influential Components of the Safavid Economic System

ردیف	شاخص‌های اقتصادی	مؤلفه‌های تأثیرگذار بر نظام اقتصادی
۱	حجم تجارت بین‌المللی (به‌ویژه ابریشم و فلزات)	حق انحصاری دولت
۲	تعداد کاروان‌سراها و بازارهای سرپوشیده (مانند بازار قیصریه)	بازار جهت فضای معامله تجار و کاروان‌سراها جهت اسکان تجار
۳	نمایش قدرت از طریق معماری، بناهایی مانند عالی‌قاپو و مسجد شاه، هم‌کارکرد سیاسی و هم‌نماد رفاه اقتصادی	مداخلات و تأثیرات نهادهای مذهبی در نظام اقتصادی، وقف زمین‌های کشاورزی برای تأمین مالی پروژه‌های شهری
۴	تقسیم‌کار فضایی، سازمان‌دهی محلات اصفهان بر اساس حرفه‌ها	تغییرات ساختاری ناشی از رشد جمعیت و تقاضای اقتصادی
۵	تمرکز سرمایه در پایتخت، اختصاص ۸۰٪ درآمدهای تجاری صفوی به اصفهان	توسعه شهری پیشرفته در اصفهان، زیرساخت‌های حمل‌ونقل، توسعه جاده‌ها و پل‌ها (مانند پل خواجو)
۶	الگوهای مالی و اعتباری (مانند نرخ مالیات و تعرفه‌ها)	سیاست‌های تجاری، کاهش مالیات برای جلب بازرگانان خارجی
۷	تنوع هنرهای صناعی (قالی‌بافی، کاشی‌کاری، فلزکاری)	تشویق و حمایت هنرمندان و صنعتگران

بازرزش‌های فرهنگی-مذهبی شناخته می‌شود. پژوهش‌های اخیر نشان می‌دهد که ساختار شهری این دوره، نه تنها بازتابی از قدرت سیاسی بود، بلکه به عنوان رسانه‌ای برای نمایش هویت شیعی و اقتدار امپراتوری عمل می‌کرد (Falahat & Shirazi, 2014). میدان نقش جهان به عنوان قلب تپنده شهر، نمونه بارز این همگرایی است که هم‌زمان عملکردهای اقتصادی (بازارها)، مذهبی (مسجد شیخ لطف‌الله)، سیاسی (کاخ عالی‌قاپو) و اجتماعی (فعالیت‌های عمومی) را در خود جای داده بود (Farjami & Taefnia, 2022).

- **سازمان‌دهی فضایی:** به عنوان چارچوبی ساختاری برای تنظیم و هماهنگی عناصر فیزیکی، عملکردی و اجتماعی در محیط‌های شهری تعریف می‌شود. این مفهوم به شیوه‌های توزیع و ارتباط فضاهای شهری (مانند: مناطق مسکونی، تجاری، صنعتی و سبز)، زیرساخت‌ها (حمل‌ونقل، انرژی) و عناصر طبیعی (پارک‌ها، رودخانه‌ها) اشاره دارد که تحت تأثیر فرآیندهای برنامه‌ریزی و خودسازمان‌دهی پویا شکل می‌گیرند (Nyzhnyk & Yakymenko, 2023).

- **اصول کلی سازمان‌دهی فضایی در شهرسازی:** رابطه بین فضاهای عمومی، نیمه خصوصی و خصوصی، این سه سطح فضایی با توجه به کاربری و مخاطبان آن‌ها، نحوه دسترسی و تعامل را تعریف می‌کنند. اصول سلسله‌مراتبی در طراحی فضاها نشان می‌دهد، فضاهای مرکزی معمولاً دسترسی بیشتری دارند و برای فعالیت‌های عمومی مناسب‌اند؛ درحالی‌که فضاهای خصوصی نیازمند کنترل بیشتر هستند (Gehl, 2011).

- **ساختار فضایی در بافت‌های شهری:** نحوه تخصیص زمین به کاربری‌های مختلف متفاوت می‌باشد. زمین‌ها براساس نیازهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی به کاربری‌های مسکونی، تجاری، تفریحی و خدماتی تقسیم می‌شوند. فضاهای باز در سازمان‌دهی فضایی، تعادل میان ساختارهای فشرده شهری و فعالیت‌های اجتماعی را ایجاد می‌کنند (رجبی و همکاران، ۱۳۹۹: ۵۲).

- **تأثیر شبکه‌های ارتباطی بر سازمان‌دهی فضایی:** شبکه‌های حرکتی (مانند: خیابان‌ها و راه‌ها) نقش مهمی در پیوند نقاط کلیدی شهر و توزیع فعالیت‌های شهری دارند. سازمان‌دهی فضایی متناسب با نظام اقتصادی، توزیع فضاهای اقتصادی (مانند: بازارها و مراکز صنعتی) باید به گونه‌ای باشد که دسترسی به منابع و بازار مصرف تسهیل شود؛ همچنین طراحی فضاهای تجاری به نحوی است که بیشترین تعامل اجتماعی و اقتصادی را فراهم کند (Lee et al., 2017).

نظریه پردازان متعددی به بررسی عوامل مؤثر بر سازمان فضایی شهرها در دوره‌های تاریخی پرداخته‌اند، از این میان «کوین لینچ» مهم‌ترین نظریه را ارائه داده است، وی در مورد فضاسازی شهری بر درک و تصویر ذهنی ساکنان از شهر تمرکز دارد. «لینچ» در کتاب معروف خود تصویر شهر (۱۹۶۰م) پنج عنصر کلیدی را معرفی می‌کند که ساختار ادراکی شهر را شکل می‌دهند، لبه، مسیر، گره، نشانه، مناطق (Lynch, 1960). شهرهای ایران پیش از صفویه، عموماً ارگانیک و فاقد طراحی متمرکز بودند. در دوره صفویه برنامه‌ریزی شهری مبتنی بر هندسه دقیق

(میدان‌های چهارگوش، خیابان‌های مستقیم) و تلفیق عناصر طبیعی (مانند باغ‌ها و جویبارها) به صورت گسترده شکل گرفت (Falahat & Shirazi, 2014). سیر تحول شهر اصفهان با طراحی خیابان چهارباغ به عنوان محور اصلی شهری در زمان «شاه طهماسب» آغاز شده است. چهارباغ به عنوان ستون فقرات شهر، مناطق مسکونی، تجاری، و سیاسی را به هم متصل می‌کرد. در زمان شاه عباس اول تکمیل میدان نقش جهان با ترکیبی از کاخ‌ها، مساجد و بازارها به عنوان نماد «جهان آرمانی» صفوی و تقسیم محلات صورت گرفته است، که میدان نقش جهان به عنوان فضای چند عملکردی، محل برگزاری مراسم سیاسی (حضور در مراسم رژه نظامی)، تجارت (حجره‌های بازار)، و عبادت (مسجد شیخ لطف‌الله) بود. محلات براساس قومیت (جلفا)، مذهب (محلّه شیعه نشین)، حرفه (محلّه رنگرزان) سازمان می‌یافتند. میدان نقش جهان به عنوان «محور نمادین» قدرت، تجارت و مذهب، الگویی از سازمان‌دهی فضایی دوگانه (بین بافت قدیم و جدید شهر) ایجاد کرد (Falahat & Shirazi, 2014). مطابق مطالعات انجام شده، شاخص‌ها و مؤلفه‌های تأثیرگذار بر سازمان‌دهی فضایی شهر اصفهان در جدول ۲ بیان شده است.

جدول ۲: شاخص‌ها و مؤلفه‌های تأثیرگذار بر سازمان‌دهی فضایی شهر اصفهان

Table 2: Indicators and Influential Components on the Spatial Organization of Isfahan City

ردیف	شاخص‌های سازمان‌دهی فضایی	مؤلفه‌های تأثیرگذار بر سازمان‌دهی فضایی
۱	میدان نقش جهان، به عنوان یک «فضای چند عملکردی» برای مراسم سیاسی، ورزشی و تجاری و اجتماعی فرهنگی	الزام به رعایت اصول هندسی در ساخت‌وساز، عوامل اجتماعی-سیاسی، نیاز به نمایش عظمت حکومت از طریق میدان‌ها و کاخ‌ها
۲	شبکه‌های ارتباطی داخلی	ساختار برنامه‌ریزی، شامل الگوهای کاربری زمین، تراکم و اتصالات حمل‌ونقل با تعیین چارچوب توسعه شهری
۳	موقعیت و جایگاه ساختارهای عمومی مانند میدان‌ها، بازارها و مساجد	نظریه چیدمان فضایی، تحلیل دسترسی‌پذیری و پیوند بین فضاهای عمومی و خصوصی
۴	چهارباغ، محوری به طول ۵ کیلومتر جهت اتصال مناطق مسکونی، باغ‌ها و مراکز حکومتی	تعادل اکولوژیک-اقتصادی، هماهنگی بین توسعه شهری و حفظ منابع طبیعی با شاخص‌های سرانه فضای سبز
۵	سازگار بودن تغییرات ساختاری با ارزش‌ها و باورهای جامعه آن دوره	مدیریت نحوه بهره‌برداری و بهره‌مندی از آب، شامل شبکه‌قنات‌ها و نهرهای چهارباغ برای توزیع آب و خنک‌سازی فضاهای عمومی
۶	تراکم جمعیت و کاربرد انواع فضا (مسکونی، تجاری، مذهبی)	سلسله‌مراتب فضایی، شناسایی مراکز اصلی و فرعی شهری (مانند هسته‌های اقتصادی، محله‌های مسکونی) و ارتباطات بین آن‌ها
۷	تفکیک فضایی محله‌های ارمنی‌نشین (جلفا) و یهودیان در حاشیه شهر، با حفظ استقلال فرهنگی	سیاست‌های چند فرهنگی، ادغام گروه‌های قومی در بافت شهری با حفظ هویت‌های محلی

ارتباط معماری و شهرسازی با نظام اقتصادی دوره صفوی

در بستر نظام اقتصادی صفوی، ارتباط میان معماری و شهرسازی به عنوان عاملی کلیدی در شکل‌گیری هویت بصری و ساختاری شهر اصفهان مدنظر قرار گرفته است. این ارتباط از طریق تلفیق اصول معماری اسلامی و سنت‌های بومی در زمینه طراحی بناها، بازارها، و حتی مناظر شهری به صورت یک کل منسجم تجلی یافت. جنبه‌های زیبایی‌شناختی و عملکردی معماری، در همگام شدن با الگوهای کلان شهرسازی، به ایجاد فضاهایی با هویت فرهنگی و اقتصادی قوی منجر شده است (صارمی، و حق‌روستا، ۱۴۰۰: ۲۵۳). معماری صفوی به عنوان جزئی از سیستم شهری عمل می‌کرد که اهداف اقتصادی، سیاسی، و مذهبی را محقق می‌ساخت؛ این ارتباط در دو سطح دیده می‌شود: ۱. سطح کلان، هماهنگی بین الگوهای شهری و شبکه‌های اقتصادی (مثل قرارگیری بازار در امتداد محور چهارباغ)، ۲. سطح خرد، طراحی بناها با قابلیت انطباق با عملکردهای چندگانه (مثلاً مسجد امام هم محل عبادت بود و هم مرکز آموزش علوم دینی)، (تقی‌زاده و همکاران، ۱۴۰۱: ۴۵).

- **معماری صفوی:** در اصفهان ترکیبی از نمادگرایی مذهبی، کاربرد گرایی اجتماعی و زیبایی‌شناسی پیچیده است. برنامه‌ریزی شهری این دوره مبتنی بر ایجاد «شهر ایده‌آل» بود که در آن فضاهای عمومی (میدان‌ها، بازارها) به عنوان بستر تعاملات فرهنگی-اقتصادی عمل می‌کردند (Emami, 2016).

- معماری به عنوان نماد قدرت: معماری دوره صفوی با ویژگی‌های شاخصی مانند گنبد‌های دوپوسته (برای ایجاد شکوه بیشتر) و استفاده فراوان از کاشی‌کاری در معماری به عنوان ابزاری برای جلب تجار خارجی و نمایش عظمت امپراتوری عمل می‌کرد (Farjami & Taefnia, 2022)، این نگاه ابزاری به معماری، در پروژه‌های بزرگ مقیاس مانند پل خواجه‌نیز مشهود است که کاربری حمل‌ونقل و تفریحی داشتند (Vaeztavakoli et al., 2018).

- ارتباط معماری و شهرسازی: این ارتباط بیانگر همگرایی دیدگاه‌های طراحی جزئی (معماری) و دیدگاه‌های کلان برنامه‌ریزی شهری (شهرسازی) است که از طریق هماهنگی در الگوهای طراحی، استفاده بهینه از فضا و ایجاد فضای معنادار برای زندگی اجتماعی حاصل می‌شود. تعامل بین طراحی تک‌بناها و برنامه‌ریزی کلان‌شهری به گونه‌ای که هر بنا نقش خود را در شبکه اجتماعی-اقتصادی شهر ایفا کند (Lynch, 1960). شبکه آب‌رسانی، قنات‌ها و نهرهای منشعب از زاینده‌رود به گونه‌ای طراحی شدند که هم نیازهای کشاورزی و هم زیبایی‌شناسی باغ‌ها را تأمین کنند. مرحله اول (شاه‌عباس اول)، ساخت میدان نقش جهان و مسجد شاه را به عنوان نماد وحدت مذهب و سیاست، مرحله دوم (شاه سلیمان)، توسعه باغ‌ها و پل‌ها برای پیوند شهر با طبیعت را دنبال نمودند (Falihat & Shirazi, 2014). «آندره گدار» پل خواجه‌نور نمونه‌ای از «مهندسی اجتماعی» می‌خواند که هم محل عبور، هم سد، هم فضای استراحت تجار، و هم مکانی برای برگزاری جشن‌های ملی به شمار می‌رفت (گدار، ۱۳۷۵).

سیر تحولات مهم معماری و شهرسازی در این دوره عبارت است از: انتقال پایتخت از تبریز به قزوین در سال ۹۵۴ ق. توجه به جاده‌سازی و ارتباط شهری در سال ۹۹۴ ق. سلطنت شاه‌عباس اول و انتقال پایتخت از قزوین به اصفهان در سال ۹۹۶ ق. ساخت رباط‌ها و کاروان‌سراها و اوج گرفتن ساخت کوشک در سال ۹۹۹ ق. ساخت محله جلفای اصفهان در سال ۱۰۱۱ ق. امتداد جاده اصلی برای تجارت ابریشم تا خلیج فارس در سال ۱۰۲۵ ق. سنگ‌فرش کوچه‌ها و معابر داخل شهر در سال ۱۰۳۷ ق. و افزایش وسعت زمین‌های دولتی (خالصه) در سال ۱۰۴۷ ق. (پاکزاد، ۱۴۰۰: ۳۷۸-۳۸۰). مطابق مطالب جمع‌آوری شده، شاخص‌ها و مؤلفه‌های تأثیرگذار بر معماری و شهرسازی این دوره در جدول ۳ بیان شده است.

جدول ۳: شاخص‌ها و مؤلفه‌های تأثیرگذار بر معماری و شهرسازی اصفهان

Table 3: Indicators and Influential Components on the Architecture and Urban Planning of Isfahan

ردیف	شاخص‌های معماری و شهرسازی	مؤلفه‌های تأثیرگذار بر معماری و شهرسازی
۱	طراحی کاروان‌سراها با حیاط مرکزی در دوطبقه در مجاورت بازار	اقتصاد مبتنی بر تجارت، نیاز به فضاهای تجاری پایدار (سراها و تیمچه‌ها) که در مجاورت مساجد ساخته شده و کاروان‌سراها جهت استقرار تجار
۲	توازن بین ارزش‌های مذهبی، فرهنگی و اقتصادی در برنامه‌ریزی شهری	ایدئولوژی حکومتی، معماری به مثابه ابزار تبلیغات سیاسی، تأثیر ارزش‌های مذهبی و فرهنگی بر انتخاب الگوهای معماری
۳	موقعیت و ترتیب فضایی عناصر عمومی (مساجد، بازارها، کاخ‌ها)	مهندسی اجتماعی، معماری به عنوان ابزار کنترل اجتماعی (مثلاً قرار دادن بازارها در مسیر زیارتگاه‌ها)
۴	هم‌راستایی اصول زیبایی‌شناسی با نیازهای عملکردی فضا	رضایت ساکنان نسبت به تغییرات ساختاری و زیبایی‌شناختی
۵	انسجام بین جزئیات معماری بناها و الگوی کلی طراحی شهری	فناوری‌های ساخت، پیشرفت در کاشی‌کاری و آجرکاری سیاست‌های فرهنگی، حمایت از هنرمندان و معماران استفاده از مصالح بومی
۶	استفاده از شیوه‌های پیشرفته در طراحی (گنبد‌های مرتفع، طاق‌های ضربی)	تلفیق هنر و فناوری، استفاده از گنبد‌های دوپوسته برای عایق‌بندی حرارتی و آکوستیک
۷	تعداد و تنوع بناهای عمومی (مساجد، مدارس، پل‌ها و راه‌ها)	نقش سیاست‌های اقتصادی در سرمایه‌گذاری زیرساخت‌های شهری

۸	باغ‌های چهارباغ، استفاده از تقارن محوری	معماری شهری در بستر فضای سبز
۹	مساجد - مدرسه‌ها، ترکیب آموزش و عبادت در یک مجموعه (مثل مدرسه چهارباغ)	نقش زنان درباری و مرفه جامعه به عنوان بانیان معماری
۱۰	انطباق طرح‌ها با اقلیم	هماهنگی میان نقشه‌های معماری و طرح‌های کلان‌شهری

در جمع‌بندی مبانی نظری، باید اذعان داشت که نظام اقتصادی صفوی، بستر اصلی تحولات فضایی و معماری اصفهان می‌باشد. سازمان دهی شهری این دوره، با الهام از اصول هندسی و تقارن، بازتابی از نیاز به نمایش قدرت و ساماندهی اقتصادی بود. در این میان، معماری به عنوان حلقه واسطه، هم کارکردهای عملی (تجارت، عبادت) را پوشش می‌داد و هم نمادین (وحدت سیاسی-مذهبی) بود. این ترکیب فضایی، نظریه «شهرسازی به مثابه ابزار مشروعیت سازی» را تقویت می‌کند که براساس آن، شاه عباس اول با ایجاد فضاهای چند کارکردی، هژمونی سیاسی و وحدت ملی شیعی را تثبیت می‌کرد. این سه‌گانه (اقتصاد، شهرسازی و معماری) در پروژه‌هایی مانند میدان نقش جهان به اوج هماهنگی رسید؛ جایی که مسجد، بازار، و کاخ سلطنتی در کنار هم، هویت چندلایه شهری صفوی را شکل می‌دادند. بوم‌شناختی شهری یکپارچه، سیستم قنات‌های زیرزمینی و نهرهای سطحی مانند زاینده‌رود، نه تنها نیازهای آبیاری باغ‌های چهارباغ را برآورده می‌کردند، بلکه به عنوان عناصر خنک‌کننده طبیعی عمل می‌کردند. این الگو منطبق با نظریه «شهرسازی اقلیم مدار» است. جامعه‌شناسی فضایی الگوی محله‌بندی شهری در اصفهان صفوی مبتنی بر سلسله مراتب اجتماعی بود؛ به طوری که هسته مرکزی به نخبگان حکومتی اختصاص داشت و اصناف مختلف براساس اهمیت اقتصادی در حلقه‌های متحدالمرکز جای گرفتند. این ساختار، فرضیه «شهرسازی به عنوان بازتاب سلسله مراتب قدرت» را تأیید می‌کند. در نمودار ۱، نتیجه حاصل از مبانی نظری و نحوه تأثیرات هر سه مؤلفه بر یک‌دیگر به صورت کامل نمایش داده شده است.

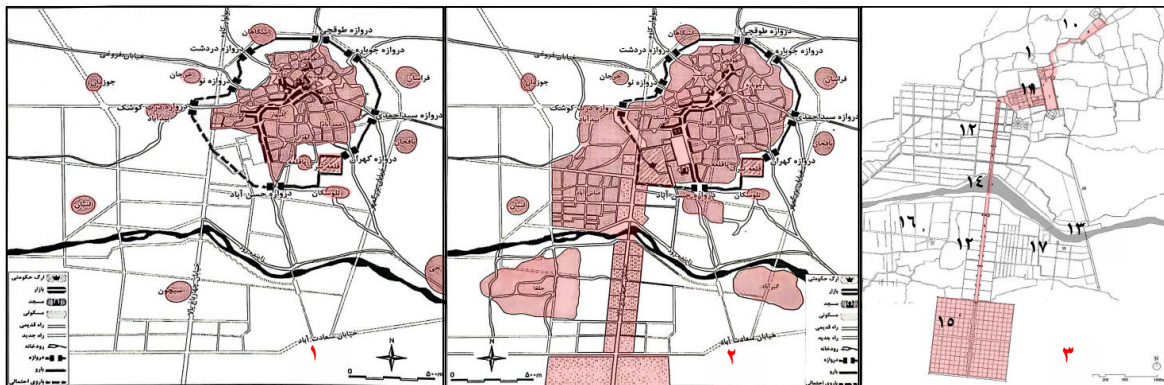
بحث و تحلیل

سیر پیش‌روی شهر اصفهان، از میدان کهنه به سمت میدان نقش جهان بود و پس از آن در پی رشد جمعیت، شهر به سمت زاینده‌رود و ضلع جنوب غربی پیش‌روی نمود و پس از عبور از رودخانه به باغ هزارگریب رسید. این استخوان‌بندی در دوره قدیم رشدی به سمت جنوب غربی داشته و قبل از رسیدن به دروازه جنوبی (دروازه حسن‌آباد) بوده است (تصویر ۱-۲). مسیر پیش‌روی شهر در تصویر ۳-۲، بارنگ قرمز، در نقشه امروزی، مشخص شده است و مسیر انتخابی برای تحلیل، عناصر موجود در مجاورت این مسیر می‌باشد. این عناصر برروی محور اصلی یا ستون فقرات شهر (محور شمالی-جنوبی) قرارگرفته‌اند. این محور همان مسیر تجارت ادویه بوده و از وسط شهر می‌گذرد؛ از این رو، استخوان‌بندی اصلی در مرکز ثقل شهر واقع است. اطراف این محور اصلی را فضاهای مسکونی احاطه می‌کنند. در این دوره، عناصر طبیعی در استخوان‌بندی شهر دیده نمی‌شود و عناصر مصنوع تأثیرگذار شامل: مسجد جمعه، بناهای حکومتی و بازار (حول میدان کهنه)، می‌باشند (ضرابی و همکاران، ۱۳۸۷: ۲۷۵). در این دوره، ساختار کالبدی شهر در تحول و تکامل خود از الگوی قبلی که ترکیب یک هسته اصلی (میدان کهنه) و یک محور خطی اصلی بود، دارای یک هسته جدید (میدان نقش جهان) و یک محور جدید می‌شود؛ به طوری که، فرم استخوان‌بندی شهر، متشکل از دو هسته و دو محور اصلی هم‌راستا هست که یک هسته در ابتدا و یک هسته دیگر در محل پیوستن محور جدید به قدیم واقع شده است. این دو هسته اصلی به صورت دو قطب فعالیت و دو راستای اصلی توسعه شهر، در آینده ایفای نقش می‌کند. در این الگو ضمن تفکیک حوزه‌های عملکردی عناصر، به قابلیت الحاق و توسعه آن نیز افزوده شده است. ساختار هسته جدید نیز مشابه ساختار هسته قبلی، که در آن گروهی از عناصر، حول یک فضای باز هندسی مجتمع شده‌اند، براساس الگوی سنتی شهر بوده، با این تفاوت که چهارعنصر اصلی در محورهای طولی و عرضی میدان قرارگرفته است (حبیبی، ۱۳۷۶: ۷۵-۷۲). عملکردهای بخش‌های جدیدالاحداث مشابه مرکز قدیمی بوده و شامل عملکردهای حکومتی و تشریفاتی، کاخ‌های متعدد، عملکرد مذهبی و فرهنگی شامل: مدرسه علمیه (چهارباغ)،

نمودار ۱: جمع بندی مؤلفه های تأثیرگذار جمع آوری شده از مبانی نظری
 Diag 1: Overview of Influencing Factors Derived from Theoretical Principles

مسجد شاه و مسجد شیخ لطف الله و چند مسجد دیگر در محدوده بازار، عملکردهای تجاری در جداره میدان نقش جهان، بازار قیصریه و کاروانسراهای متعدد (جنوب شرقی میدان) کاربری های خدماتی مانند بیمارستان و غیره بوده است. میدان نقش جهان به عنوان مرکز اقتصادی شهر تلقی شده و مغازه ها و کارگاه های پیرامون آن، مبین این نقش بوده است. میدان نقش جهان به عنوان مرکز اداری و حکومتی شهر، محل رفت و آمد سیاحان و سفرای خارجی بوده و از نظر تنوع فعالیت های صورت گرفته در آن، با مرکزیت شهری امروز قابل مقایسه است؛ از سوی دیگر، فعالیت های تجاری و بازرگانی که پس از نقش سیاسی شهر، در مرتبه دوم اهمیت بوده، در پیرامون میدان نیز عامل اتصال دهنده فعالیت های فرهنگی و مذهبی با حکومتی می شدند. حوزه عملکردهای تجاری در محدوده بازار و میدان نقش جهان از حوزه فعالیت های فرهنگی و مذهبی تفکیک نشده و کاملاً هم جوار و در رابطه با یک دیگر قرار گرفته اند. با برقراری ارتباط بین بازار دور میدان نقش جهان به بازار قدیمی شهر، که در اطراف مسجد جامع واقع بود، هر دو بخش از نظر فعالیت های اقتصادی و شهری به حیات خود ادامه دادند. نقطه قابل ذکر در استخوان بندی شهر، پدیدار شدن یک حوزه وسیع از عملکردهای تفریحی و سیاحتی در حاشیه چهارباغ و تلفیق ماهرانه آن با رودخانه زاینده رود و سی و سه پل است (حبیبی، ۱۳۹۵: ۱۰۷-۱۰۲)؛ به طور کلی، شهر

تصویر ۱: ۱. موقعیت اصفهان دوره تیموری روی شبکه خیابان‌کشی امروزی شهر اصفهان، ۲. موقعیت اصفهان دوره صفویه روی شبکه خیابان‌کشی امروزی شهر اصفهان، ۳. موقعیت استقرار عناصر معماری و شهرسازی جدول ۵ بر روی نقشه امروزی اصفهان (پاکزاد، ۱۴۰۰: ۴۰۱ و ۳۵۷)

Fig. 2: 1. Location of Timurid Isfahan on the Current Street Network of Isfahan. 2. Location of Safavid Isfahan on the Current Street Network of Isfahan. 3. Placement of Architectural and Urban Planning Elements from Table 6 on the Current Map of Isfahan (Pakzad, 2021: 357 & 401).

صفویه دارای سازمان فضایی بدین شرح است: میدان، مسجد، دیوان‌خانه، خیابان، بازار، محله، دروازه، برج و بارو، خندق، عمارت، کاخ، مهمان‌سرا، مدرسه، گرمابه، بقعه، رباط، پل، باغ، عناصر طبیعی (رودخانه)، ارگ، سرا، حجره، کاروانسرا، چاه/قنات، آب‌انبار، ریح (لطیفی و همکاران، ۱۳۹۶: ۷۲). با برگزیده شدن اصفهان به عنوان پایتخت صفویان در سال ۱۰۰۵ ق. کالبد شهر اصفهان، دوران جدیدی از تغییر و تحول را آغاز می‌کند که به تغییرات عمده‌ای در شالوده آن منجر می‌شود. گرچه از زمان به قدرت رسیدن صفویان، توجه به رونق شهر آغاز شده و بناهایی نیز در دوره پادشاهان قبل از شاه‌عباس صفوی، یعنی شاه‌اسماعیل و شاه‌طهماسب، در شهر بنا شدند، ولی این ساختمان‌ها در کالبد قدیمی شهر بنا شده و تغییری در ترکیب شالوده آن، که میدان کهنه و بازار منتهی به آن، بخش مرکزی‌اش را تشکیل می‌دادند، به وجود نمی‌آورند و ترکیب آن را متحول نمی‌سازند؛ اما تغییراتی که در دوران شاه‌عباس اول صفوی در شهر آغاز می‌شود، منجر به تحولات عمده‌ای در نحوه قرارگیری و ترکیب شکلی عناصر شهری گردید. نحوه قرارگیری فضاهای شهری در چارچوب شالوده شهر، که کیفیت نقطه‌ای دارد و موقعیت هر فضای شهری را در مقیاس شهری مورد بررسی قرار می‌دهد و نحوه ترکیب شکلی عناصر شهری در شالوده شهر که کیفیت خطی دارد و رابطه فضاهای شهری را به صورت خطی با فضاهای دیگر می‌سنجد. شاه‌عباس اول پس از ورود به اصفهان، اندیشه احداث یک شهرک سلطنتی را در سر داشت و قصد جایگزین کردن عناصری جدید با عناصر اصلی بافت کهن شهر، که عمدتاً به عصر سلجوقی برگشته و پیرامون میدان اصلی و بزرگ شهر (میدان کهنه) شکل گرفته، داشته است.

شاه‌عباس به جای تخریب بافت قدیم شهر تصمیم گرفت شهر را به اطراف گسترش دهد و مناسب‌ترین جهت توسعه را سمت جنوب، در جهت رودخانه زاینده‌رود یافت. در این دوره، دروازه‌های هشت‌گانه حصار شهری عصر سلجوقی، به حصاری با ۱۲ دروازه تبدیل شد که دربردارنده شهری با وسعتی نزدیک به ۲/۵ برابر در عصر صفوی شده است. در همین راستا، وجود میدانی که دارای جایگاه در این بافت باشد، از ضروریات بود؛ بنابراین میدان جدید در فاصله نه‌چندان دور از میدان قدیم، با طرحی از پیش اندیشیده شده، در باغی به نام باغ جهان‌نما که در خارج از شهر قدیم واقع بود و عمارتی به نام تالار تیموری نیز در آن وجود داشت، در راستای شمال غربی- جنوب شرقی با پلانی هندسی، به شکل مستطیل احداث گردید (حجت و همکاران، ۱۳۹۸: ۳۳). میدان نقش جهان با وسعتی در حدود ۵۰۵ متر طول و ۱۶۰ متر عرض ساخته شد و در چهار طرف آن بازار شکل گرفت. عناصر چهارگانه ذکر شده در داخل میدان، در ترکیب با بازار که به صورت طاق‌نمایی متحدالشکل در دو طبقه اطراف فضای باز میدان شکل گرفته بودند، بدنه محصورکننده میدان را شکل می‌دادند (شهابی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۳: ۵۷). تاریخ‌نامه نطنزی تاریخ احداث میدان را سال ۹۹۹ ق. سال‌ها قبل از تاریخ معروف ۱۰۲۷ ق. که مقرر سلطنت به

جدول ۴: مقایسه نظام اقتصادی و سازمان دهی فضای شهری اصفهان در دوره تیموریان و صفویان (پاکزاد، ۱۴۰۰: ۴۰۲-۳۵۰).

Table 4: Comparison of the Economic System and Urban Spatial Organization of Isfahan in the Timurid and Safavid Periods (Pakzad, 2021: 350-402)

ردیف	دوره	شرایط اقتصادی	سازمان دهی فضای شهری
۱	تیموریان و قویونلوها ۹۳۸-۱۲۷۰ ق.	<ul style="list-style-type: none"> - رونق تجارت - غارت کشورهای فتح شده - ساخت قنات و ساختمان - مالیات مستقیم - کاهش مالیات راهداری و عوارض کالا 	<p>حکومت مظفریان در دوره خاص، یورش تیمور به اصفهان و ویرانی همه خانه‌ها، گسترش در زمان تیموریان، پیش‌روی باروی شهر به سمت جنوب و مجاورت با قلعه تبرک، رشد بازار در مسیر اصلی شهر (دروازه‌ها و میدان کهنه)، محله‌های کهران، گلپهار، کوشک، در دشت، پهلودیه، میر، احمدآباد و طوقچی، دروازه کهران، حسن‌آباد، کوشک، نو، در دشت، طوقچی، جوباره و سید احمدی</p>
۲	صفویان ۱۱۳۳-۹۰۶ ق.	<p>گله‌داری، کشاورزی، تجارت، تأسیس کاروان‌سرا و امنیت راه، برتری راه‌های دریایی بر راه‌های زمینی پس از عبور مازلان از دماغه امید نیک در جنوب آفریقا، عبور جاده‌های معروف ۱. ابریشم ۲. ادویه ۳. ظلمات یا راه روسیه، صادرات (ابریشم، قالی، پارچه‌های گوناگون، مصنوعات چرمی، مروارید هرمز، فیروزه، توتون، پسته، بادام، گلاب، لاجورد)، واردات پارچه‌های انگلیسی، سرب، قلع، برخی کالاهای لوکس به حدی که به تولید داخلی خللی وارد نشود، مالیات و مالیات تمغا، مال محترقه، اخذ حقوق گمرکی از کالاهای وارداتی و صادراتی (باج)، پول عباسی، جابه‌جایی ارامنه جلفا به اصفهان برای رونق تجارت ابریشم، تولید و انباشته شدن ارزش افزوده در شهر، افزایش پیشه‌وران و کارگران، تقویت امور بازرگانی و صنعت، افزایش متصدیان امور شهری، خراج پادشاه در مقابل بیگاری، مالیات از اصناف شاه بزرگ‌ترین سرمایه‌دار، مالیات زمین و زمین‌داری (تیول)، مالیات ارضی، خمس نساجی، مواشی و زراعی، کشاورزی، پیشه‌وری، بازرگانی، افزایش موقوفات، بیوتات سلطنتی، انحطاط تجارت به‌وسیله تجار هندی و هلندی</p>	<p>انتقال پایتخت از قزوین به اصفهان توسط شاه‌عباس، گسترش شهر از میدان کهنه به‌طرف میدان نقش‌جهان، انتقال دربار از میدان کهنه در زمان شاه‌عباس، احداث مرکز شهر جدید در جنوب غربی شهر، احداث محله جدید جلفا، زاینده‌رود محور جداکننده مذهبی محله جلفا (محل سکونت ارامنه) و گبرآباد (محل سکونت زرتشتیان) در حاشیه جنوبی زاینده‌رود و مسلمانان در شمال زاینده‌رود، ساخت خیابان چهارباغ، محله عباس‌آباد (اسکان مهاجران)، شهرک فرح‌آباد</p>

اصفهان انتقال یافت ذکر کرده است (لوفی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۲۰). ساخت و گسترش میدان سه مرحله داشته است: مرحله اول، «عملیات تأسیس میدان» در سال ۹۹۹ ق. که میدان «کارکرد تفرجگاهی و نمایش‌های سیاسی» داشت؛ چنان‌که در سال ۱۰۰۴ ق. نیز برای برپایی نمایش جنگ با ازبکان با دیوارهای پرنقش‌ونگار محصور گردید. این مرحله، میدان ماهیتی تجاری نداشت و قبل از تصمیم شاه به توسعه شهر اصفهان انجام گرفت. مرحله دوم، «توسعه تجاری میدان» پس از انتقال مقر سلطنت به اصفهان بود. شاه برای تبدیل میدان نو به قطب تجاری شهر طی سال ۱۰۱۱ ق. جهت مقابله با بازاریان میدان کهنه، تصمیم به توسعه میدان برای دومین بار گرفت. در این مرحله، میدان کارکردی حکومتی داشت، قطب تجاری شهر محسوب می‌شد و صرفاً مکانی برای تفریحات و مراسم شاهی محسوب نمی‌شد. مرحله سوم، «شکوه‌مند سازی میدان». از سال ۱۰۲۰ ق. در پی تصمیم شاه برای اثبات برتری میدان نو به میدان کهنه و ایجاد مرکزی برای تجلیل حکومت نوین صفوی، پروژه‌های احداث مسجد شاه و تکمیل نمای سلطنتی سردر بازار در میدان و همچنین اضافه شدن طبقه آخر کاخ عالی‌قاپو

و پیش‌زدگی آن در جدار شرقی میدان انجام گرفت. احداث مسجد شاه، پیش‌زدگی عالی‌قاپو به داخل میدان، الحاق طبقه آخر آن (تالار موسیقی) و تکمیل سردر ورودی بازار قیصریه، همگی پس از غلبه بر عثمان‌ها انجام شد (لوافی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۳۱). در جدول ۴، دوره تیموری و صفوی، از دو منظر نظام اقتصادی و سازمان‌دهی فضایی شهر اصفهان مورد بررسی قرار گرفته است. از داده‌های تصویر ۱-۲، می‌توان گسترش شهر در دوره صفویه را به وضوح مشاهده کرد. پس از بررسی کلی شهر اصفهان، طبق موارد مطرح‌شده در قسمت‌های قبل، به بررسی عناصر معماری و شهرسازی شهر در مجاورت مسیر استخوان‌بندی، با توجه به مؤلفه‌های تأثیرگذار بر نظام اقتصادی و سازمان‌دهی فضای شهر پرداخته شده که در جدول ۵، قرار گرفته است.

جدول ۵: بررسی مؤلفه‌های تأثیرگذار بر نظام اقتصادی و سازمان‌دهی فضای شهری بر عناصر معماری و شهرسازی شهر اصفهان.

Table 5: Examining the Influential Components on the Economic System and Urban Spatial Organization, and Their Impact on the Architectural and Urban Planning Elements of Isfahan.

سازمان‌دهی فضایی شهری										نظام اقتصادی		نام اثر	ردیف
سازمان‌دهی مدیریت آب	چند فرهنگی	سلسله مراتب فضایی	توسعه شهری	زیرساختی	عظمت سیاسی	اصول هندسی	جنبه سیاسی	جنبه تجاری	جنبه مذهبی	رشد جمعیت	سکونت‌ی تجار		
		●	●	●	●		●	●		●		بازار قیصریه	۱
		●	●		●	●			●			مسجد شیخ لطف الله	۲
		●	●		●	●			●			مسجد امام	۳
		●	●	●	●	●	●					کاخ عالی قاپو	۴
		●	●	●	●	●	●					کاخ هشت بهشت	۵
		●	●	●	●	●	●		●			مدرسه چهارباغ	۶
		●	●	●	●	●	●		●			مدرسه جده بزرگ	۷
		●	●	●	●	●	●	●			●	کاروانسرای عباسی	۸
		●	●	●	●	●	●	●			●	کاروانسرای مادر شاه	۹
			●	●			●	●	●			میدان عتیق	۱۰
●		●	●	●	●	●	●	●	●	●		میدان نقش جهان	۱۱
●	●	●	●	●	●	●	●				●	خیابان چهارباغ	۱۲
●	●	●	●	●	●						●	پل خواجه	۱۳
●	●	●	●	●	●						●	پل سه و سه پل	۱۴
●	●	●	●	●	●	●	●				●	باغشهر (باغ هزار جریب)	۱۵
●	●	●	●	●	●	●					●	محلۀ آرامنه	۱۶
●	●	●	●	●	●	●					●	محلۀ یهودیان	۱۷
	●	●	●	●	●	●	●				●	دروازه‌ها	۱۸

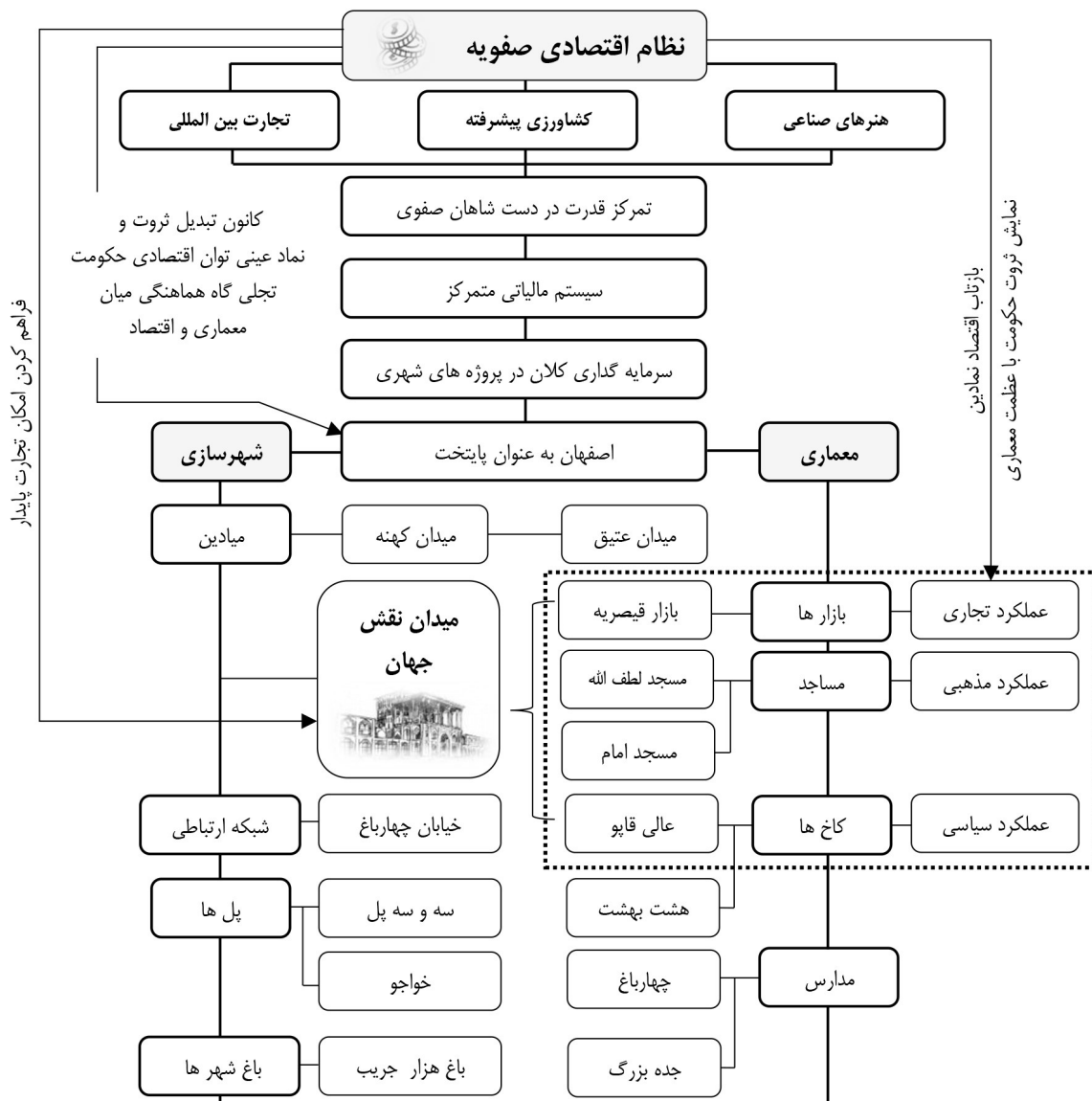
معماری

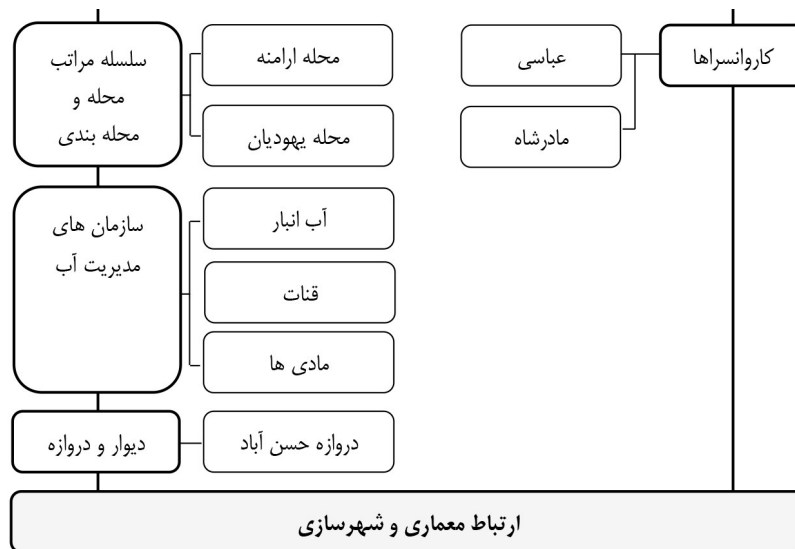
شهرسازی

نتیجه‌گیری

مطابق بررسی‌های انجام‌شده توسط نگارندگان که در بخش بحث و تحلیل به‌طور مفصل به آن اشاره شد، شهر اصفهان در دوره صفویه (۹۰۶-۱۱۳۳ ق.) به عنوان پایتخت امپراتوری صفوی، نمونه‌ای ممتاز از هم‌پیوندی نظام اقتصادی، برنامه‌ریزی شهری و معماری منسجم در تاریخ شهرسازی ایران و جهان اسلام به‌شمار می‌رود. در این دوره، ساختار اقتصادی شهر برپایه سه مؤلفه کشاورزی پیشرفته، هنرهای صناعی و تجارت بین‌المللی استوار بود. بهره‌گیری از شبکه پیچیده آبیاری زاینده‌رود و کانال‌های فرعی موسوم به «مادی‌ها»، با تکیه بر سازمان مدیریت آب به‌روز، امکان کشاورزی در مقیاس گسترده را فراهم ساخته و این شبکه به‌عنوان بخشی از ساختار فضایی شهر در سازمان‌دهی محلات نیز نقش داشت. در حوزه تجارت، بازارهای مسقف و کاروانسراهای

پیرامونی با طراحی منظم و محوربندی شده، در قالب مراکز تبادل کالا و فضاهای اجتماعی، در اتصال اصفهان به مسیرهای اصلی ارتباطی و صدور کالاهایی چون ابریشم، فرش و مصنوعات فلزی به اروپا و هند مؤثر بودند. در این میان، بازار قیصریه با ساختاری متعادل و سازمان یافته، نمونه‌ای از مرکزیت اقتصادی شهر و پیوند آن با نظام معیشتی و اجتماعی محسوب می‌شد. از منظر برنامه‌ریزی شهری، اصفهان صفوی براساس الگوی شهر آرمانی اسلامی و با تأکید بر تقارن، سلسله‌مراتب فضایی و وحدت بصری شکل گرفت. میدان نقش جهان به عنوان قلب تپنده شهر، چهار عملکرد سیاسی، مذهبی، اقتصادی و اجتماعی را در قالب کاخ عالی قاپو، مسجد شیخ لطف‌الله، بازار و عرصه عمومی در خود جای داده بود. محور چهلستون-سی‌وسه‌پل نیز ضمن اتصال باغ‌های سلطنتی، نقشی حیاتی در توزیع آب از طریق شبکه کانال‌های زیرزمینی ایفا می‌کرد. در بُعد سازمان مدیریت آب، سازه‌های آبی مانند سی‌وسه‌پل و خواجه‌با دریاچه‌های قابل تنظیم، نقش سدهای تنظیمی را ایفا نموده و به توزیع فصلی آب کمک می‌کردند. در نهایت، معماری صفوی در اصفهان تجلی‌گاه قدرت حاکمیت بود که در کنار ساختار اقتصادی و سازمان فضایی شهر، نظامی یکپارچه و منسجم پدید آورد و ارتباط میان معماری و شهرسازی در تمامی اجزای فضایی شهر، به وضوح مشهود است. براساس مطالعات نگارندگان ارتباط میان مؤلفه‌ها و متغیرهای پژوهش در نمودار ۲، نمایش داده شده است.

نمودار ۲: تحلیل تأثیر نظام اقتصادی بر فضا سازی شهر اصفهان (عناصر معماری و شهرسازی)

Diag 2: Analysis of the Economic System's Impact on Isfahan's Spatial Creation (Architectural and Urban Planning Elements)

سپاسگزاری

تشکر و قدردانی ویژه از داوران محترم که با راهنمایی و نظرات خود به غنای این پژوهش کمک نموده و در تدوین مقاله نقش داشته‌اند؛ هم‌چنین داوران ناشناس نشریه.

درصد مشارکت نویسندگان

درصد مشارکت نویسندگان در این پژوهش به صورت برابر می‌باشد.

تعارض منافع

این مقاله پژوهشی مستقل است که بدون حمایت مالی سازمانی انجام شده است و در حال حاضر هیچ‌گونه تعارض منافی ندارد.

پی‌نوشت

1. Ecosystem Services
2. Rudolph P. Matthee
3. Roger Savory
4. John Foran
5. Willem Floor
6. Kevin Lynch

کتابنامه

- احسانی، اسماعیل، جعفری، علی‌اکبر، و نورایی، مرتضی، (۱۴۰۰). «تغییرات نهادی در نظام اقتصادی ایران در دوره شاه‌عباس اول صفوی و تأثیر آن بر فعالیت‌های تجاری (با تکیه بر آرای داگلاس نورث)» (۹۹۶ ق. ۱۵۸۸ م. ۱۳۸۱ ق. ۱۶۲۹ م.). جامعه‌شناسی تاریخی، ۱۳(۱): ۱۱۹-۱۶۱. <https://jhs.modares.ac.ir/article-25-43063-fa.html>

- پاکزاد، جهان‌شاه، (۱۴۰۰). تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران از آغاز تا دوران قاجار، انتشارات آرمانشهر.
 - تقی‌زاده، خداداد، نعیمه، میرزا کوچک خوشنویس، (۱۴۰۱). «واکاوی نظام ساختاری شهرهای ایران در دوره صفویه، براساس مطالعه متون و اسناد تاریخی. نمونه موردی: سفرنامه آدام اولئاریوس». رهپویه معماری و شهرسازی ۱(۲): ۳۵-۴۷. <https://doi.org/10.22034/rau.2022.561476.1010>

- حبیبی، سید محسن، (۱۳۹۵). از شار تاشهر: تحلیلی تاریخی از مفهوم شهروسیمای کالبدی آن تفکروتاثر. تهران، دانشگاه تهران.
- حجت، عیسی، بلالی اسکویی، آزیتا، و یزدانی، ثنا، (۱۳۹۸). «مطالعه تطبیقی ساختار کالبدی و کارکردی میدان صاحب آباد تبریز و میدان نقش جهان اصفهان در ادوار تاریخی». پژوهش‌های معماری اسلامی، ۷ (۱) (پیاپی ۲۲): ۲۱-۴۴. <https://jria.iušt.ac.ir/article-1-1128-fa.html>
- حنایی، غزاله، دیبا، داراب، عابدینی، (۱۴۰۰). «ترجمان فضایی تسامح قدرت در اصفهان عصر صفوی (مطالعه موردی: پل الله وردی خان)»، باغ نظر، ۱۸ (۹۸): ۲۱-۳۲. <https://doi.org/10.22034/bagh.2020.246983.4655>
- خالقیان، سیما، قندهاری، شیما، سعدوندی، مهدی، (۱۴۰۲). «قوانین و مقررات تأثیرگذار بر ماندگاری معماری و شهرسازی دوران صفوی». معماری اقلیم گرم و خشک ۱۱(۱۷): ۱۴۱-۱۵۲. <https://doi.org/10.22034/ahdc.2023.20171.1744>
- رجبی، ژاله، احمدیان، پروانه، زرابادی، زهرا سادات سعیده، (۱۳۹۹). «مدلسازی تخصیص کاربری‌های شهری با رویکرد عدالت فضایی براساس روش‌های بهینه‌سازی چندهدفه». فصلنامه مطالعات شهری، ۹ (۳۶): ۴۱-۵۴. <https://doi.org/10.34785/J011.2021.998>
- ضرابی، اصغر، غلامی بیمرغ، یونس، و حاج بنده افسوی، مسعود، (۱۳۸۷). «بررسی تاریخی از ساختار کالبدی شهرهای اسلامی با تأکید بر ایران». همایش آرمان شهر اسلامی، (۱): ۰-۰. <https://sid.ir/paper/465594/fa>
- ظفریان، داراب، جدیدی، ناصر، و ترابی فارسانی، سهیلا، (۱۳۹۹). «عوامل مؤثر بر توسعه اقتصاد شهری اصفهان در دوره صفویه». نشریه پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ۱۴ (۲۶): ۱۶۳-۱۸۴. <https://doi.org/10.22111/jhr.2020.27817.2484>
- ظفریان، داراب، جدیدی، ناصر، و ترابی فارسانی، سهیلا، (۱۳۹۸). «تأثیر تجارت بر «اقتصاد شهری» اصفهان در عصر شاه عباس اول (ق. هـ. ۹۹۶-۱۰۳۸)». فصلنامه تاریخ علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شوشتر، (۱) ۷: ۱-۱۰۹. <https://www.magiran.com/p2169401>
- شاردن، ژان، (۱۳۳۶). سفرنامه شاردن. ترجمه محمد عباسی ج. ۳ و ۵ تهران: امیرکبیر.
- شهابی نژاد، علی، ابوئی، رضا، قلعه نوئی، محمود، امامی، سید محمد، (۱۳۹۳). «شکل‌گیری و دگرگونی تاریخی میدان نقش جهان اصفهان». دو فصلنامه تخصصی دانش مرمت و میراث فرهنگی، دوره جدید، ۲ (۳): ۴۵-۶۴
- شورمیج، محمد، (۱۴۰۴). «تحول شهر و شهرسازی در تاریخ ایران از دوره صفویه تا پایان پهلوی اول». تاریخ هنر ایران دوره اسلامی، (۲) ۱: ۱۲۴-۱۰۹. <https://doi.org/10.22080/HPAI.2024.27189.1013>
- علیمزادی، احمدی، قبادیان، وحید، (۱۳۹۸). «تحلیل آموزه‌های شهرسازی در شکل‌گیری کالبد شهر (مطالعه موردی: دوره صفویه، شهر اصفهان)». دانش شهرسازی، ۳ (۱): ۳۳-۵۳. <https://doi.org/10.22124/upk.2019.13346.1204>
- قلی‌پور، سودابه، مهدی نژاد، جمال‌الدین، (۱۴۰۰). «بازنمود اصول مکتب اصفهان در معماری و شهرسازی دوران صفوی در اصفهان». اثر، ۴۲ (۲): ۱۵۶-۱۳۸. <http://athar.richt.ir/article-2-607-fa.html>
- گذار، آندره و همکاران، (۱۳۷۵). آثار ایران، ترجمه ابوالحسن سرو مقدم، مؤسسه چاپ انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد.
- لوافی، مهکامه، سپهری مقدم، منصور، حبیب، فرح، (۱۳۹۶). «شکل‌گیری مجموعه میدان و دولت‌خانه اصفهان در عصر صفوی نظریه تغییر تدریجی از یک مرکز محلی به یک پایتخت حکومتی». مرمت و معماری ایران، ۷ (۱۴): ۱۲۷-۱۳۹. <http://mmi.aui.ac.ir/article-1-594-fa.html>
- صارمی، حمیدرضا، و حق‌روستا، سمیه، (۱۴۰۰). «مطالعه تطبیقی مکتب شهرسازی اصفهان در دوران صفویه با دوران هم‌عصر آن رنسانس در اروپا». مطالعات تاریخی جهان اسلام، ۹ (۲۰): ۲۴۵-۲۷۱. <https://doi.org/10.22034/mte.2021.6970.1158>

- لطیفی، غلامرضا، فیضی، قاسم، باجلال، راحله، (۱۳۹۶). «بررسی تطبیقی عناصر سازمان فضایی شهر ایرانی در دوره صفویه و قاجاریه». خراسان بزرگ، ۸ (۲۶): ۵۹-۷۶. DOR: 20.1001.1.22516131.1396.7.26.4.9
- نورث، د.، (۱۳۷۹). ساختار و دگرگونی در تاریخ اقتصادی. ترجمه غ. ر. آزاد. تهران: نی.
- هاشم‌زاده درچه‌عابدی، حسین، بوشاسب‌گوشه، فیض‌اله، ابطحی، سید علیرضا، (۱۳۹۹). «تحلیلی بر مهاجرت و اسکان خانوارهای آرامنه در حومه اصفهان دوره صفوی؛ نمونه پژوهی: منطقه لنجان». تحقیقات تاریخ اجتماعی، ۱۰ (۲): ۳۰۷-۲۸۱. <https://doi.org/10.30465/shc.2020.32410.2133>
- یوسف‌نیا، زهرا، (۱۳۹۳). «بررسی عوامل بالندگی اقتصادی ایران در عصر شاه‌عباس اول صفوی». تاریخنامه خوارزمی، ۶ (۲): ۱۶۴-۱۴۱.

- Artmann, M., Bastian, O. & Grunewald, K., (2017). "Using the Concepts of Green Infrastructure and Ecosystem Services to Specify Leitbilder for Compact and Green Cities The Example of the Landscape Plan of Dresden (Germany)". *Sustainability*, 9(2): 198. <https://doi.org/10.3390/su9020198>
- Alimoradi, A., Ahmadi, H. & Ghobadian, V., (2019). "Analysis of Urban Planning Teachings in the Formation of the City's Physical Structure (Case Study: Safavid Era, Isfahan City)". *Urban Planning Knowledge*, 3(1): 33-53. <https://doi.org/10.22124/upk.2019.13346.1204> [In Persian]
- Emami, F., (2016). "Coffeehouses, Urban Spaces, and the Formation of a Public Sphere in Safavid Isfahan". *Muqarnas Online*, 33(1): 177-220. https://doi.org/10.1163/22118993_03301p008
- Farjami, G. & Taefnia, M., (2022). "Impact of Urban Open Spaces on City Spatial Structure (In Case of Isfahan). In Sustainable Development Dimensions and Urban Agglomeration". *IntechOpen*, <https://doi.org/10.5772/intechopen.102553>
- Falahat, S. & Shirazi, M. R., (2014). "Spatial fragmentation and bottom-up appropriations: the case of Safavid Isfahan". *Urban History*, 42(1): 3-21. <https://doi.org/10.1017/s0963926814000133>
- Floor, W., (2000). *Safavid Government Institutions*. Mazda Publishers.
- Foran, J., (1993). *Fragile Resistance: Social Transformation in Iran from 1500 to the Revolution*. Westview Press.
- Gehl, J., (2011). *Life between buildings: Using public space*. Island Press.
- Gholipour, S. & Mahdinejad, J., (2021). "The Effects of Isfahan School Thoughts on the Architecture and Urban Development of Isfahan During Safavid Period". *Athar*, 42(2): 138-156. <http://athar.richt.ir/article-2-607-fa.html>. [In Persian]
- Hashemzadeh Dercheh Abedi, B., Goosheh, F. & Abtahi, S. A., (2021). "An Analysis of the Migration and Settlement of Armenian Families in the Outskirts of Isfahan During the Safavid Period; Case Study: Lenjan Region". *Social History Research*, 10(2): 281-307. <https://doi.org/10.30465/shc.2020.32410.2133> [In Persian]
- Hojat, E., Balali Oskouyi, A. & Yazdani, S., (2019). "Comparative study of physical and functional structure in Tabriz Saheb-Abad square and Isfahan Naghsh-e-Jahan square in historical periods". *Journal of Researches in Islamic Architecture*, 7(1): 22: 21-44. <https://jria.iust.ac.ir/article-1-1128-fa.html> [In Persian]
- Issa Zadeh, S. B. & Garay-Rondero, C. L., (2023). "Enhancing Urban Sustainability: Unravelling Carbon Footprint Reduction in Smart Cities through Modern Supply-Chain Measures". *Smart Cities*, 6(6): 3225-3250. <https://doi.org/10.3390/smartcities6060143>

- Ja'fari, A., Ehsani, E. & Norayi, M., (2021). "Institutional Changes in Iran's Economic System During the Reign of Shah Abbas I Safavid and its Impact on Commercial Activities (Based on the Views of Douglass North) (996 AH/1588 AD - 1038 AH/1629 AD)". *Historical Sociology*, 25(13): 119-162. <http://jhs.modares.ac.ir/article-25-43063-fa.html> [In Persian]
- Kılıç, Ş., Ulpiani, G. & Veters, N., (2024). "Visions for climate neutrality and opportunities for co-learning in European cities". *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 195: 114315. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2024.114315>
- Khalighian, F., Ghandhari, L. & Sa'advandi, R., (2023). "Laws and Regulations Influencing the Durability of Safavid Era Architecture and Urban Planning". *Architecture of Hot and Dry Climate*, 11(17): 141-152. <https://doi.org/10.22034/ahdc.2023.20171.1744>. [In Persian]
- Lavafi, M., Sepehri Moghadam, M., Habib, F., (2018). "Formation of the Square and Royal Complex of Esfahan in Safavid Era "The theory of gradual movement from a local center to a governmental capital". *MMI*, 7 (14): 127-138. <http://mmi.aui.ac.ir/article-1-594-fa.html>. [In Persian]
- Latifi, Gh., Feyzi, Gh. & Bajalal, R., (2017). "Comparative Study of the Elements of Spatial Organization of Iranian Cities During the Safavid and Qajar Periods". *Journal of Greater Khorasan Research*, 8(26): 59-76. <https://www.doi.org/10.22034/ahdc.2023.20171.1744> [In Persian]
- Lee, M., Barbosa, H., Youn, H., Holme, P. & Ghoshal, G., (2017). "Morphology of travel routes and the organization of cities". *Nature Communications*, 8: Article 2229. <https://doi.org/10.1038/s41467-017-02374-7>
- Lu, Y., Gong, M., Lu, L., Wang, Y. & Wang, Y., (2024). "Urban polycentrism and total-factor energy efficiency: An analysis based on the night light data". *Technological Forecasting and Social Change*, 198: 122984. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2023.122984>
- Lynch, K., (1960). *The Image of the City*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Matthee, R., (1999). *The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver, 1600–1730*. Cambridge University Press.
- Nyzhnyk, O. & Yakymenko, O., (2023). "Formulation of Tasks for Organizing the Functional and Planning Structure of Urban Space". *Urban Development and Spatial Planning*, 82: 262–270. <https://doi.org/10.32347/2076-815x.2023.82.262-270>
- Peng, C., Song, M., & Han, F., (2017). "Urban economic structure, technological externalities, and intensive land use in China". *Journal of Cleaner Production*, 152: 47–62. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.03.020>
- Qi, T., Ren, Q., He, C. & Zhang, X., (2024). "Dual effects on vegetation from urban expansion in the drylands of northern China: A multiscale investigation using the vegetation disturbance index". *Science of The Total Environment*, 928: 172481. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2024.172481>
- Saremi, H. R. & Haqrousta, S., (2021). "Comparative Study of the School of Urban Planning in Isfahan During the Safavid Era with its Contemporary Period, the Renaissance in Europe". *Historical Studies of the Islamic World*, 9(20): 245-271. <https://doi.org/10.22034/mte.2021.6970.1158> [In Persian]
- Savory, R. M., (1980). *Iran under the Safavids*. Cambridge University Press.
- Shoormeij, M., (2025). "History transition city and urbanism in the Iran Safavid period until

the end of the Pahlavi I". *History Of Persian Art in The Islamic Period*, 1 (2): 109-124. <https://doi.org/10.22080/HPAI.2024.27189.1013> [In Persian]

- Vaeztavakoli, A., Lak, A. & Yigitcanlar, T., (2018). "Blue and Green Spaces as Therapeutic Landscapes: Health Effects of Urban Water Canal Areas of Isfahan". *Sustainability*, 10(11): 4010. <https://doi.org/10.3390/su10114010>

- Yousefnia, Z., (2014). "Investigating the Factors of Iran's Economic Flourishing During the Era of Shah Abbas I Safavid". *Tarikhnameh Khwarizmi*, 6(2): 141-164. [In Persian]

- Zafarian, D., Jadidi, N., & Torabi Farsani, S., (2020). "Effective Factors on the Development of Isfahan's Urban Economy During the Safavid Period". *Journal of Iranian and Islamic Historical Studies*, 14(26): 163-184. <https://doi.org/10.22111/jhr.2020.27817.2484> [In Persian]

- Zafarian, D., Jadidi, N., & Torabi Farsani, S., (2020). "The Impact of Trade on Isfahan's "Urban Economy" During the Era of Shah Abbas I (996-1038 AH)". *Scientific History Quarterly of Islamic Azad University, Shoushtar Branch*, 7(1), 109-132. (Note: This appears to be a similar/earlier version of the Zafarian et al. 2020 paper). <https://www.magiran.com/p2169401> [In Persian]

- Zarinebaf-Shahr, F., (2001). "The Politics of Trade in Safavid Iran": *Silk for Silver 1600–1730*. By Rudolph P. Mathee. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. Pp: xxi, 290. \$64.95. *The Journal of Economic History*, 61(1), 219–221. <https://doi.org/10.1017/S0022050701393178>